

REVISTA DE ISTORIE MILITARĂ

Publicația este editată de Ministerul Apărării Naționale, prin Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, membru al Consorțiului Academiilor de Apărare și Institutelor pentru Studii de Securitate din cadrul Parteneriatului pentru Pace, coordonator național al Proiectului de Istorie Paralelă: NATO – Tratatul de la Varșovia

SUMAR

• Revista este inclusă în baza de date a Consiliului Național al Cercetării Științifice în Învățământul Superior, fiind evaluată la categoria „C".

• Poziția revistei în lista-catalog a publicațiilor este la numărul 5017
ISSN 1220-5710

CONTENTS

• Responsabili de număr: SERGIU IOSIPESCU, DR. EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE
• Alexandru Voicu – redactor
• ADRIAN PANDEA – coperta
• ELENA LEMNARU – tehnoredactare computerizată

Adresa redacţiei: strada Constantin Mille nr. 6, cod 010142, Bucureşti, sector 1,
telefon: 0213157827, telefax: 004021-3137955www.mapn.ro/diepa/ispaim

B 00136/28.10.2015

COMANDAMENTUL ARMATEI ROMÂNE ÎN PERIOADA NEUTRALITĂȚII (1914-1916)

PETRE OTU *

Abstract

The study analyzes the organization and functioning of the Army Headquarters during the period 1914-1916, when the Romanian state stayed out of the conflict. It presents the structures of the central military administration (the Ministry of War, the General Secretariat) together with those of strategic and operational command (the General Staff, the army commands – which were to be established during mobilization) and those of the army corps.

With regard to the relevant department, the function was exerted by Ion I.C. Brătianu, who also was the head of the government. A greater role was assigned to the General Secretariat, led by General Dumitru Iliescu, a friend of the prime minister. During the entire period of neutrality, the Chief of the General Staff was General Vasile Zottu. The most important role was given to the General Secretariat of the Ministry of War.

Keywords: *Ministry of War, General Secretariat, General Staff, Ion I.C. Brătianu, Alexandru Marghiloman, Dumitru Iliescu, Vasile Zottu, Alexandru Averescu, Constantin Cristescu*

„M.V. va face războiul cu generalii cei tineri". Așa i-a declarat regelui Ferdinand, la 26 noiembrie/9 decembrie 1915, într-o audiență, liderul conservator Alexandru Marghiloman[1]. Cei doi discutau, între altele, și problema generalilor și ofițerilor care urmau să încadreze, în caz de război, marile comandamente.

De la urcarea sa pe tron, regele Ferdinand a fost preocupat de starea armatei și de atmosfera existentă în rândul trupei și mai ales în interiorul corpului de generali și ofițeri. Atenția acordată de monarh avea la bază mai multe rațiuni. În primul rând, în calitate de șef al armatei, el dorea să fie popular în armată, să aibă autoritatea necesară pentru ca, în caz de intervenție, oriunde s-ar fi produs ea, alături de Antantă sau de Puterile Centrale, oștirea să se conformeze ordinului regal. În al doilea rând, în perspectiva angajării în război, structurile de comandă și stat major trebuiau să fie încadrate cu ofițeri și generali competenți, care să conducă eficient marile unități pe câmpul de luptă. În acest scop, imediat după declanșarea războiului, el a organizat timp de câteva luni bune, de regulă sâmbătă la prânz, o serie de întâlniri cu generali și ofițeri. A fost un bun prilej de a-i cunoaște mai bine, de a evalua pregătirea, competența și opțiunile lor.

Concluziile desprinse nu au fost prea optimiste, regele Ferdinand căpătând convingerea că o reîmprospătare a corpului de generali era absolut necesară. A fost, de altfel, una din con-

* Director adjunct, Institutul pentru Studii de Apărare și Istorie Militară.

General de divizie Alexandru Averescu, comandant al Corpului 1 armată (1914-1916)

cluziile reieşite şi din discuția cu Alexandru Marghiloman, menționată mai sus. O asemenea soluție era impusă de evoluțiile de până atunci ale elitei militare româneşti şi de experiența desprinsă din desfăşurarea operațiilor pe diverse teatre de operațiii militare în anii neutralității României.

Corpul superior de comandă în perioada antebelică. Învățămintele campaniei din 1913

În lunga perioadă de pace de după Războiul de independență, armata română a cunoscut o serie de prefaceri însemnate care au avut drept scop să țină pasul cu modificările apărute pe plan internațional în domeniul construcției militare, a artei războiului, să-i sporească starea combativă şi eficiența pe câmpul de luptă[2]. Practic, se dorea ca Regatul român să posede un instrument militar credibil, care să contribuie la asigurarea securității sale într-un mediu internațional care a cunoscut multe momente de tensiune şi care au culminat cu războaiele balcanice din anii 1912-1913 şi cu declanşarea „Marelui Război".

Multiplele necesități reclamate de modernizarea societății româneşti, coroborate cu prezența statului român în Tripla Alianță[3], au determinat ca progresele să fie modeste, fenomen conştientizat, de altfel, de către autoritățile politice şi elita militară a țării mai ales către sfârşitul perioadei. Pe această bază, abia către finalul primului deceniu al secolului al XX-lea s-au întreprins măsuri serioase de reforme, un exemplu fiind Legea de organizare a armatei, inițiată în 1908 de generalul Alexandru Averescu, ministrul de război în perioada 1907-1909[4].

Dar, lipsurile acumulate anterior nu au putut fi eliminate, astfel că în campania din anul 1913, sau războiul româno-bulgar cum a mai fost denumită expediția militară, acestea au ieşit în evidență cu prisosință[5].

Unul dintre cele mai importante neajunsuri a fost lipsa mare de cadre, mai ales a celor subalterni. Au existat numai 3 920 de cadre active, restul până la 10.600 fiind ofițeri de rezervă. Ofițerii activi reprezentau, cu alte cuvinte, doar 36,98% din total.

Dacă Marele Stat Major (Serviciul de stat major) şi comandamentele de corp de armată şi divizii au fost satisfăcător încadrate, la eşaloanele inferioare lucrurile erau departe de a fi în ordine. Brigăzile nu aveau state majore, companiile regimentelor de infanterie active dispuneau doar de doi ofițeri subalterni activi, iar cele de rezervă erau încadrate doar cu ofițeri de aceeaşi categorie, dar de rezervă. Artileria era, de asemenea, slab încadrată în privința numărului de ofițeri din statele majore etc.[6].

Pe lângă insuficiența cronică a efectivelor de ofițeri, în special cei subalterni, destinați să comande plutoane, companii, batalioane, corpul superior de comandă a fost insuficient şi inegal pregătit pentru funcțiile în care a fost încadrat[7]. Această constatare o făcuse anterior şi regele Carol I. Într-o discuție cu Alexandru Marghiloman, din 29 decembrie 1912, monarhul găsea „pe divizionarii noştri, afară de Cotescu şi Prezan, foarte slabi"[8].

Campania din 1913 a confirmat, cel puțin în parte, concluzia la care a ajuns monarhul. Unii generali nu s-au ridicat la nivelul exigențelor

funcțiilor încredințate, astfel că au trebuit să părăsească serviciul activ[9].

Asupra nivelului de competență a corpului superior de comandă și-a pus amprenta și modul de organizare a pregătirii lor. Până la crearea Școlii Superioare de Război în 1889, ofițerii de stat major erau formați, de regulă, în străinătate (Germania, Austro-Ungaria, Franța, Belgia, Italia). De la această dată pregătirea lor s-a realizat cu preponderență în țară, fără a se întrerupe contactele cu mediul extern[10].

Pornind de aici, dar și de la prezența României în cadrul Triplei Alianțe, a existat o anumită inconsistență doctrinară în armata română. Regele Carol I a încercat, în timpul lungii sale domnii, să schimbe modelul francez de organizare militară introdus de domnitorul Alexandru Ioan Cuza, cu unul de sorginte germană. Lucrul acesta era firesc, suveranul având convingerea absolută că, într-un eventual război, România va fi alături de Germania, țara sa de origine. Ca atare, preocuparea pentru întărirea comandamentului a fost modestă, întrucât în caz de beligeranță, ofițerii germani ar fi avut un rol major în conducerea operațiilor, fie prin comanda directă a unor mari unități și unități, fie prin rolul de consilieri ai comandanților români[11].

Modelul german de organizare și funcționare nu s-a putut impune definitiv, mulți ofițeri români, inclusiv de rang înalt, rămânând atașați modelului francez. Acest aspect a ieșit în evidență la începutul războiului, când s-a pus problema opțiunii statului român pentru cele două tabere beligerante. Majoritatea corpului de comandă s-a pronunțat pentru intrarea în război alături de Antantă[12], ceea ce a reprezentat un motiv suplimentar de amărăciune pentru regele Carol I, care își vedea compromisă, la sfârșitul domniei, întreaga sa operă.

O altă trăsătură a evoluției elitei militare autohtone până la conflagrația mondială a fost modul defectuos de avansare la gradele superioare și mai ales la cel de general. Până în anul 1905, înaintarea la acest grad, atât de râvnit, se hotăra de guvern pe baza propunerii ministrului de război. Maniera genera mai întotdeauna discuții, întrucât beneficiarii erau priviți cu suspiciune, avansarea lor fiind pusă, cel mai adesea, pe seama influenței „patronilor politici" sau a diverselor influențe externe și mai puțin pe seama propriilor merite[13].

După această dată, modalitatea a fost schimbată, responsabilitatea fiind transferată Comitetului inspectorilor generali, condus de ministrul de resort. În componența lui intrau 19 de persoane: doi subinspectori de armată; șeful Marelui Stat Major; comandanții celor cinci corpuri de armată; șeful Statului Major Regal; guvernatorul „Cetății București"; comandantul Regiunii fortificate Focșani-Nămoloasa-Galați; inspectorii generali ai artileriei, geniului, cavaleriei, marinei, jandarmeriei rurale și al stabilimentelor de artilerie, comandantul Corpului de grăniceri, directorul infanteriei. Până în 1913 mai intraseră în acest comitet și inspectorii generali sanitar și administrativ[14].

Nici această formulă nu a generat consensul printre ofițerii de rang înalt, principala observație fiind aceea că avansarea la gradul de colonel și general depindea de persoane care nu îl cunoșteau pe cel propus. S-a făcut propunerea de restrângere a numărului de membri, dar până la intrarea României în război situația nu s-a modificat.

Un alt aspect privește evoluția în carieră a diferitelor categorii de ofițeri. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, pe plan internațional a funcționat principiul potrivit căreia ofițerii din așa numitele arme tehnice, cum ar fi geniul și artileria, au pregătire științifică superioară față de cei proveniți din alte arme, cu deosebire infanteria.

O asemenea idee a fost preluată și în armata română, mulți miniștri de război creând posibilitatea ca ofițerii din celelalte arme, în special geniu, să poată trece în infanterie. Urmarea a fost ascensiunea spectaculoasă a ofițerilor din cele două arme mai sus amintite, ceea ce a creat nemulțumiri și animozități în rândul corpului de ofițeri.

Astfel, în 1912, armata română dispunea de două regimente de geniu, dar existau patru generali de divizie, nouă generali de brigadă și 14 colonei provenind din arma geniului[15]. Situații relativ similare se întâlneau și în artilerie și chiar în cavalerie, defavorizați fiind ofițerii de infanterie.

În concluzie, organizarea și încadrarea comandamentului superior al armatei române la începutul conflagrației mondiale reflecta evoluțiile sinuoase, stângăciile și măsurile insuficient fundamentate adoptate în timp de pace.

Dar, situația armatei române din punctul de vedere al structurării înaltului comandament nu era singulară în rândul armatelor europene. În afară de armata germană care era într-adevăr un instrument de război, celelalte se confruntau cu aproape aceleași probleme. Ierarhia din timp de pace se structurează pe principii, care, de regulă, sunt infirmate de realitățile câmpului de luptă[16].

Organizarea şi funcționarea comandamentului superior al armatei în perioada 1914-1916

La declanşarea conflagrației mondiale, organizarea comandamentului superior al armatei române era cea stabilită în primele luni ale guvernării liberale[17]. Ministrul de resort era Ion I. C. Brătianu, care îndeplinea şi funcția de prim ministru al țării, şefia Marelui Stat Major era exercitată de generalul Vasile Zottu, la origine genist, trecut în rezervă şi apoi reactivat, iar secretar general al departamentului fusese desemnat, în ianuarie 1914, colonelul, ulterior general, Dumitru Iliescu. Accederea lui Dumitru Iliescu în această postură se datora prieteniei cu primul ministru, cei doi fiind colegi în timpul studiilor din Franța. Fiind om de încredere al lui Ion I. C. Brătianu, el a devenit persoana cea mai influentă în Ministerul de Război. Din aceste motive, Iliescu a fost contestat de corpul ofițeresc, el fiind, în plus, mult mai tânăr decât majoritatea generalilor activi.

Ministeriatul lui Ion I.C. Brătianu la Război l-am analizat cu alt prilej, cumulul de funcții având avantaje evidente, dar şi neajunsuri serioase[18]. Cert este că, după intrarea în conflict, la 15/28 august 1916, formula a fost abandonată, şefia departamentului de resort fiind preluată de Vintilă Brătianu, fratele premierului, un om cu o ridicată capacitate de muncă şi de o cinste fără cusur.

Cum războiul româno-bulgar a evidențiat serioase lacune în pregătirea cadrelor active şi de rezervă ale armatei române, în cei doi ani de neutralitate s-au întreprins ample măsuri de sporire a numărului acestora. Edificatoare este statistica de mai jos[19]:

General de brigadă Dumitru Iliescu, secretar general al Ministerului de Război (1914-1916)

General de divizie Vasile Zottu, şef al Marelui Stat major al Armatei (1914-1916)

Situația ofițerilor activi și de rezervă la 1 iulie 1914

	Activi	Rezervă	Total
Generali	42	74	116
Ofițeri superiori	869	509	1378
Căpitani	1543	780	2323
Ofițeri subalterni (locotenenți, sublocotenenți)	2436	4849	7285
Total	4890	6212	11102

Situația ofițerilor activi și de rezervă la 1 iulie 1916

	Activi	Rezervă	Total
Generali	55	90	145
Ofițeri superiori	999	590	1589
Căpitani	1386	830	2216
Ofițeri subalterni (locotenenți, sublocotenenți)	4161	10631	14792
Total	6601	12141	18742

Compararea celor două situații evidențiază că în răstimp de doi ani de zile, numărul ofițerilor subalterni a crescut spectaculos și aproape s-a dublat, în timp ce numărul generalilor și al ofițerilor superiori s-a mărit într-o proporție relativ mică. Curios este și faptul că numărul căpitanilor activi a scăzut, iar a celor de rezervă a rămas practic constant. Acest lucru se poate explica prin trecerea acestora în rândul ofițerilor superiori și prin plecări din serviciul activ (demisii, treceri în rezervă etc.).

Dacă numărul ofițerilor a crescut, calitatea acestora nu s-a îmbunătățit semnificativ, măsurile luate punând accent pe cantitate. A sporit numărul tinerilor în școlile pregătitoare de ofițeri activi și de rezervă, durata învățământului în aceste instituții a fost redusă la un an, elevii continuând pregătirea la corpurile de trupă încă unul. Au fost relaxate condițiile de admitere, în aceste școli fiind primiți tineri care aveau șase, cinci sau patru clase secundare. Medicilor li s-a prelungit activitatea până la 65 de ani, iar studenții de la medicină au fost incluși în planurile de mobilizare etc. Autoritățile au fost obligate să procedeze de o asemenea manieră, datorită sporirii cadrului organizatoric al armatei, ceea ce ce a impus încadrarea noilor structuri create prin planul de mobilizare.

Totuși, nu toate măsurile au fost inspirate. Desființarea școlilor de subofițeri[20] și mai ales suspendarea cursurilor Școlii Superioare de Război[21] au avut efecte negative asupra nivelului de pregătire a cadrelor, a corpului superior de comandă.

Revenind la corpul generalilor, reținem că în timpul celor doi ani cît a durat neutralitatea României, el s-a reînnoit în mare măsură. Astfel, la 1 iulie 1916, existau, așa cum precizat mai sus, 55 de generali activi, care încadrau structurile operative. Din aceștia 11 erau generali de divizie, iar 44 generali de brigadă[22]. Din cei 11 generali de divizie, cinci obținuseră acest grad în anii 1915 și 1916[23], iar restul de șase fuseseră avansați înainte de 1914[24].

Din cei 44 de generali de brigadă, mai mult de jumătate, respectiv 23, au fost avansați după izbucnirea conflagrației mondiale. Printre ei se aflau nume care se vor afirma puternic în anii războiului – Constantin Iancovescu, Arthur Văitoianu, Ioan Drăgălina, Alexandru Lupescu, Eremia Grigorescu, David Praporgescu, Gheorghe Mărdărescu, Nicolae Petala, Nicolae Sinescu ș.a. După cum pe această listă se găseau și alții care vor claca în cursul campaniilor – Dumitru Iliescu, Constantin Teodorescu, Traian Găiseanu, Matei Castriș ș.a.

În perspectiva intrării în război, organizarea comandamentului superior a fost defectuoasă. Comandamentele de armate, prevăzute a se crea la mobilizare, nu s-au constituit pe timp de pace, fapt care a creat mari dificultăți în conducerea trupelor în primele săptămâni de campanie. Totodată, numirea comandanților a încălcat principiul potrivit căruia trecerea de la organizarea de pace la cea de război trebuie să suporte cât mai puține modificări. Comandant al Armatei 1 a fost numit generalul Ioan

Culcer, reactivat în acest scop. Armata a 2-a a fost preluată de generalul Alexandru Averescu, şef al Marelui Stat Major între 1911-1913 şi comandant al Corpului 1 armată (1914-1916), dizlocat la Craiova. Armata a 3-a a fost preluată de generalul Mihail Aslan, iar Armata 4 de generalul Constantin Prezan. Singurul care a păstrat sub autoritatea sa trupele comandate în perioada neutralității a fost generalul Prezan. Soluția cea mai eficientă ar fi fost ca Averescu să comande Armata 1, generalul Mihail Aslan Armata a-2-a, iar Ioan Culcer Armata 3[25]. În acest mod, comandanții de armate s-ar fi regăsit, în mare parte, în mijlocul propriilor trupe. Nici la nivelul statelor majore ale armatelor şi corpurilor de armată, organizarea n-a respectat integral principiul enunțat mai sus.

În aprilie 1916, generalul Alexandru Iarca, disponibilizat pentru limită de vârstă în aceeaşi lună, s-a întâlnit cu generalul Dumitru Iliescu, secretar general al Ministerului de Război. Iarca era nemulțumit că ordinea de bătaie nu se modificase, fiind păstrați în funcție o serie de comandanți cu rezultate mediocre. Iliescu i-a răspuns să nu aibă nici o grijă, acelora dintre comandanți care sunt slabi li se vor da şefi de stat majori buni. Iarca a făcut observația că o astfel de formulă a fost deseori lipsită de eficiență, în plus el contestând că în armata română ar exista suficienți ofițeri de stat major buni[26].

La nivelul comandamentelor de armată, s-a aplicat acelaşi principiu ca şi în cazul comandanților. La Armata 1, şef de stat major a fost investit generalul Alexandru Lupescu, din aparatul Ministerului de Război, la Armata a 2-a a fost numit generalul Constantin Cristescu, subşef al Marelui Stat major şi unul dintre autorii Planului de camapanie, iar generalul Gheorghe Mărdărescu, fost şef de major al Corpului 2 armată, a fost transferat la Armata 3. Singurul care şi-a păstrat funcția a fost colonelul Iacob Zadik, la Armata a 4-a. Soluția optimă ar fi fost similară celei din cazul comandanților. Şefii de stat major ai corpurilor 1 şi 2 ar fi trebuit să-şi urmeze comandanții, iar la Armata a 3-a trebuia să fie numit Alexandru Lupescu, dacă se dorea o schimbare.

Şi la nivelul corpurilor de armată au existat situații paradoxale, care se datorau evoluțiiilor anterioare. Din cei şapte comandanți, cinci proveneau din arma geniului (generalii Dumitru Cotescu – C.2A; Constantin Tănăsescu – C.3 A; Gheorghe Văleanu – C.5A; Ioan Raşcu – C.7A; Constantin Prezan – C.4 A[27]), iar câte unul din cavalerie (Ioan Popovici) şi artilerie (Gheorghe Georgescu). Printre ei nu se afla nici un infanterist, deşi infanteria reprezenta 81% din efectivul armatei române la începutul campaniei.

Fără a intra în detalii, vom preciza că performanțele cele mai bune în campania din 1916 le-a avut Armata 4, care practic nu a cunoscut înfrângerea. Una din explicații a fost, fără îndoială, şi continuitatea şi sudura echipei din fruntea sa.

Un alt fenomen întâlnit în anii neutralității în interiorul corpului superior de comandă este legătura insuficientă între Ministerul de Război şi Marele Stat Major. Primul era, practic, condus, aşa cum am arătat, de generalul Dumitru Iliescu, generalul Zottu având un rol subordonat. Acest lucru a fost consemnat de generalul Radu R. Rosetti, în acel moment şef al Biroului operații în Marele Stat Major. Şeful de secție, colonelul Ion Răşcanu, viitor general şi ministru de război, lucra cu generalii mai sus amintiți, care semnau documentele *tale quale* fără să le studieze, rareori primind o directivă de la aceştia[28].

Generalul Constantin Christescu, subşef al Marelui Stat Major, confirma o asemenea stare de lucruri. La 1/17 februarie 1915, el a avut o întâlnire cu Alexandru Marghiloman, căruia i-a destăinuit că între Statul Major şi Ministerul de Război nu era nici o legătură. „Tunurile duse pe văile Oituzului, Buzău, Prahova şi luate de la Nămoloasa, s-au pus, continua Christescu, fără ştirea Statului-major; ordine din Minister şi date de maiorul Sârbu”[29].

Şi Alexandru Averescu a asesizat disfuncțiile în privința coordonării activității la nivelul Ministerului de Război şi Marelui Stat Major[30]. Dar criticile aduse permanent celor două organisme, aşa cum răzbat ele din prea cunoscutele *Notițe zilnice din război,* țin, în cazul lui Averescu, de animozitatea profundă între el şi Brătianu şi de dorința vie a generalului de a ajunge în fruntea Marelui Stat Major. Fondul lor corespunde, însă, în cea mai mare parte, realităților epocii.

În concluzie, organizarea şi funcționarea comandamentului Armatei române în perioa-

General de brigadă Constantin Christescu, subşef al marelui Stat Major (1914-1916)

Ion I. C. Brătianu, prim ministru şi ministru de Război (1914-1916)

da neutralității s-a resimțit de pe urma evoluțiilor anterioare, păstrând anumite caracteristici ale epocii antebelice. În acelaşi timp, la nivelul eşaloanelor superioare s-a produs o masivă restructurare a personalului, fără ca aceasta să se reflecte direct şi nemijlocit asupra eficienței actului de comandă.

Mai trebuie subliniat şi faptul că organizarea înaltului comandament la sfârşitul neutralității a contribuit într-o anumită măsură la insuccesele militare din primele luni de campaniei. Este, însă, exagerat să se aprecieze că organizarea şi funcționarea defectuoasă a acestuia ar fi reprezentat singura cauza a eşecurilor din campania anului 1916. Motivele lor sunt, evident, mai complexe şi exced cadrul studiului de față.

NOTE

[1] Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, 1897-1915, p. 555.

[2] Pentru evoluția organismului militar românesc în perioada 1878-1912 a se vedea, între altele, *Istoria militară a poporului român*, vol. V, Editura Militară, Bucureşti, 1988, p. 82-234; *Apărarea națională şi parlamentul României*, vol. 1, Editura Militară, Bucureşti, 1992; *Istoria Statului Major General român. Documente 1859-1947*, Editura Militară, Bucureşti, 1994; Petre Otu, *Statul Major General şi reformele organismului militar 1878-1916*, în *Statul Major General 1859-2004. Istorie şi transformare*, Centrul Tehnic Editorial al Armatei, Bucureşti, 2004, p. 46-64; Petre Otu (coordonator), *Reforma militară şi societatea în România. (1878-2008). Relaționări externe şi determinări naționale*, Editura Militară, Bucureşti, 2009, p. 47-94; Ion Giurcă, Maria Georgescu, *Statul Major General Român (1859-1950). Organizare şi atribuții funcționale*, Editura Militară, Bucureşti, 2012, p. 37-100 etc.

[3] G. Căzan, S. Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianță*, Bucureşti, Editura Ştiințifică

și Enciclopedică, 1979; *Documente Diplomatice Române, seria I, volumul 11, 1883*, volum realizat de Alin Ciupală, Rudolf Dinu, Antal Lukács, cuvânt înainte de Mihai-Răzvan Ungureanu, ministrul Afacerilor Externe, introducere de Rudolf Dinu, Editura Academiei, București, 2006.

[4] Ministerul de Război, *Lege pentru organizarea armatei cu dezbaterile din Cameră și Senat*, Tipografia Curții Regale, F. Göbl și fiii, București, 1908; Petre Otu, *Mareșalul Alexandru Averescu. Militarul, omul politic, legenda*, Editura Militară, București, 2005, p. 64-73.

[5] Pentru aspectele militare ale participării României la al Doilea Război Balcanic a se vedea: Prof. dr. Gerota, *Impresiuni și păreri din timpul acțiunei militare în Bulgaria 22 iunie-20 august 1913*, Atelierele grafice SOCEC&Co., Societate anonimă, București, 1913; Colonelul V. Parfeni, *Studiu istoric al campaniei româno-bulgare din anul 1913*, Tipografia modernă „Cultura", Societate colectivă, București, 1914; Corvin M. Petrescu, *Istoricul campaniei militare din anul 1913*, Imprimeria "Jockey Club", București, 1914; General V. Economu, maior Gh. Gheorghiu, *Discuțiuni asupra războaielor din Balcani 1912-1913. Studiu alcătuit după programmul analitic al Școlii Superioare de Război în anul 1926*, București, 1926; Colonel George G. Garoescu, *Războaiele balcanice 1912-1913 și Campania Română din Bulgaria*, ediția a II-a, Tipografia Centrului de instrucție al infanteriei, Sfântul Gheorghe, 1935 etc.

[6] *România în Războiul Mondial* (în cont nuare sigla RRM), vol. 1, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1934, p. 31.

[7] Pentru starea de spirit și nivelul de pregătire al corpului ofițeresc român a se vedea și studiul lui Gheorghe Tătărescu, *Relele organice ale armatei noastre*, în Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie*, ediție îngrijită de Sanda Tătărescu-Negroponte, cuvânt înainte de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Enciclopedică, București, 1996, p. 1-19.

[8] Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 138.

[9] Dintre aceștia putem menționa pe generalii Alexandru Mustață și Gheorghe Bogdan. De asemenea, generalul Ion Culcer a fost trecut în rezervă, dar a fost menținut în activitate pe baza unor legi speciale.

[10] Petre Otu, *Pregătirea ofițerilor de stat major în străinătate (1878-1940)*, „Gândirea Militară Românească", nr.1/2015.

[11] I. G. Duca, *Memorii*, vol. III, *Războiul, Partea I, (1916-1917*), ediție și indice de Stelian Neagoe, Editura Machiavelli, București, 1994, p. 36.

[12] Petre Otu, *Poziții ale ofițerilor români față de situația și conduita României la începutul „Marelui Război"*, comunicare prezentată la sesiunea științifică: „Românii la începutul «Marelui Război», București, 25 septembrie 2014.

[13] A se vedea, ca exemplu, lucrarea: Generalul de divizie N. Mihăescu, *Amintiri și învățăminte din războiul de întregire a neamului 1916-1919*, Editura ziarului „Universul", București, 1936, p. 205-211.

[14] General Alexandru Iarca, *Memorialul meu*, Librăria și Tipografia Ion Călinescu, Buzău, 1923, p. 179.

[15] *Ibidem*, p. 193-194.

[16] A se vedea, *Histoire Militaire de la France, 3. De 1871 à 1940*, sous la direction d'André Corvisier, Presses Universitaires de France, Paris, 1992, p. 13-161.

[17] Petre Otu, *Armata Română la declanșarea Primului Război Mondial*, „Revista de Istorie Militară", nr. 1-2/2014.

[18] Idem, *Echipă nouă, probleme vechi. Ministeriatul lui Ion I. C. Brătianu la Război (1914-1916)*, Comunicare pentru sesiunea științifică internațională „Armata Română și Politica Națională", 24 iulie 2015, Pitești.

[19] RRM, vol. I, Anexa nr. 4.

[20] Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914-1919)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Maria Georgescu, Editura Modelism, București, 1997, p. 57.

[21] Detalii în: *Istoricul Școlii Superioare de Război 1889-1939*, București, 1939; General locotenent Mircea Agapie, maior Dănuț-Mircea Chiriac, maior Ion Emil, maior Constantin Hlihor, *De la Școala Superioară de Război la Academia de Înalte Studii Militare. Comandanți, profesori, absolvenți (1889-1895*), Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1995.

[22] *Anuarul Armatei Române pe anul 1916* (cuprinzând mutațiile ofițerilor până la 1 iulie 1916 inclusiv), Tipografia „Universala" Iancu Ionescu, București, 1916, p. 429-433.

[23] În această postură s-au aflat generalii de brigadă: Ioan Rașcu (Comandantul Regiunii Focșani-Nămoloasa – Galați; 10 mai 1915); Gheorghe Georgescu (Comandantul Corpului 5 armată; 10 mai 1915); Constantin Tănăsescu (Inspectorul general al geniului; 10 mai 1915); Constantin Costescu (comandantul Diviziei 6 infanterie; 1 aprilie 1916); Ioan Popovici (1 aprilie 1916).

[24] Generalii Constantin Coandă, subinspector al Subinspectoratului I, Leon Mavrocordat, șeful Casei Militare Regale, Alexandru Averescu, Dumitru Cotescu, Constantin Prezan, Mihail Aslan, comandații corpurilor 1,2,4 și 3 armată.

[25] Generalul G. A. Dabija, *Armata Română în Războiul Mondial (1916-1918*), cu o prefață de general de corp de armată Alexandru Averescu, vol. 1, Editura I.G. Herz, București, p. 162.

[26] General Alexandru Iarca, *op. cit.* p. 178. După unele informații în armata română ar fi existat 430 de ofițeri de stat major brevetați (Cf. *90 de ani de la intrarea României în Primul Război Mondial*, „Occasional Papers", 9/2007, p.83).

[27] Constantin Prezan și-a păstrat și funcția de comandant de corp de armată.

[28] Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 53.

[29] Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 402. Locotenent-colonelul Grigore Sârbu era șeful de cabinet al generalului Dumitru Iliescu. Radu R. Rosetti are cuvinte de laudă la adresa competenței și caracterului acestuia și pune derapajele lui Iliescu din primele săptămâni de campanie pe lipsa lui Sârbu, grav bolnav.

[30] Mareșal Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din războiu 1914-1916 (Neutralitatea)* Ediția I-a, Institutul de Arte Grafice și Editura „Apollo", București, 1937.

LES PAYS DU SUD-EST EUROPÉEN DANS LA GRANDE GUERRE (1915). TROIS REPORTAGES D'ALBERT LONDRES ET LES MÉMOIRES DE GHEORGHE JURGEA-NEGRILEŞTI

EMANUEL C. ANTOCHE *
MATEI CAZACU **

Abstract

A famous and intrepid reporter, Albert Londres has visited Bucharest, Sofia and Thessaloniki in July and December 1915. His articles published in Petit Journal *were occasioned by his mission on the Turkish front. In Romania, he has observed how the two coalitions are making strenuous attempts to convince the government to enter the war, on one side or the other. He noted the sympathy for the Entente and especially for France of the most part of the political class and public opinion, and the payments made by Germany to corrupt politicians or newspapers. In Bulgaria, the situation was not yet clear. Londres was just to remark that conquest of the entire Macedonia was the big issue which will determine how the government in Sofia will act. The third article describes how the city of Thessaloniki, the headquarters of general Sarrail, was full of German and Austrian spies, whose presence was enabled by the neutrality of Greece in that moment.*

The other subject of the study concerns some fragments of the memories of Gh. Jurgea-Negrileşti, about the Russian fleet sent to Serbia through Reni and Galaţi in September 1914. Prince P. Urusov declared to that occasion that Russia had the intention to occupy the Danube from Galaţi to Cernavoda.

Keywords*: Bucharest, Sofia, Thessaloniki, World War I, Gallipoli, I. I. C. Brătianu, Carol I, Vasil Radoslavov, Maurice Sarrail*

Lors de nos promenades habituelles chez les antiquaires bouquinistes du Quartier Latin nous avons découvert, un jour, par hasard, un recueil d'articles du célèbre journaliste français Albert Londres (1884-1932), intitulé *Si je t'oublie Constantinople…* Ce recueil réunit les reportages écrits pour le *Petit Journal*[1] sur les fronts de Serbie, des Dardanelles et du Salonique, entre mars 1915 et septembre 1917.

Nous avons choisi de reproduire trois textes: n° 14: «La vie et les étapes de la Roumanie. Dans l'attente» (16 juillet 1915); n°

* Doctor în litere, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, Centre d'Études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques.

** Doctor în litere, Centre National de la Recherche Scientifique, Franţa, Centre d'Études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques.

15: «Pourquoi la Bulgarie regarde» (23 juillet 1915); n° 25: «Salonique, nid d'espions» (27 décembre 1915)[2]. Pareil aux autres reportages présents dans le volume ils n'ont pas échappé à la censure omniprésente, les lignes pointillées n'étant que les passages supprimés par les cerbères en uniforme contre lesquels Londres s'était insurgé à maintes reprises. Il l'avait fait notamment dans une série d'articles rédigés sur les fronts de Lorraine, de Champagne, belge et italien, d'octobre 1917 jusqu'à la fin de la guerre, et rassemblés dans un recueil posthume *Contre le bourrage de crâne*[3]. Les militaires lui en voulait à tel point que son nom figurait sur une liste noire de l'Etat-major, assorti de la mention: «*Mauvaise tête!*». Le Haut commandement avait même déposé une plainte contre lui pour «*insolence*» et «*insubordination*» auprès de la direction du *Petit Journal* qui avait soutenu néanmoins son reporter. Si les autorités françaises l'avait déjà mis au pilori, le roi George V le nomme officier honoraire de l'*Ordre de l'empire britannique*. Les Anglais n'ont pas oublié, eux, les services rendus par le journaliste à la cause alliée. Albert Londres était d'ailleurs absent à la cérémonie du 20 mars 1920, personne ne sachant où le joindre[4].

Il se trouvait sur les traces de Victor Kopp, le représentant *officiel* des Soviets en Allemagne, un *ambassadeur sans ambassade* qui vivait caché dans le quartier berlinois de Wilhemsdorff. Son but final? Obtenir à tout prix un visa pour se rendre dans la patrie de l'*avenir radieux* et connaître la vérité sur le bolchevisme! Il a fallu par la suite rejoindre Copenhague, guetter cinq jours d'affilé devant *l'Hôtel du Prince-Frédéric*, pour importuner le camarade Litvinov grâce auquel il réussit d'avoir ses passeports[5]. Il demeure en Russie jusqu'au début du mois de juin, en séjournant à Petrograd et Moscou. La misère de la population le bouleverse à tel point qu'il écrit, dans les colonnes d'*Excelsior*, au sujet de la soupe populaire:

«Entrez là-dedans dans ces soupes. C'est les yeux agrandis que nous avons regardé distribuer cette manne communiste. De 3 à 4 heures, le troupeau humain s'y traîne. Chacun porte son écuelle ou une vieille boîte de conserves ou un ex-plat à la barbe, voire de vraies gamelles. Ils tendent cela au comptoir graisseux. La portion de bouillon immonde, éclaboussant, tombe comme elle peut dans leurs baquets.

XIV

LA VIE ET LES ÉTAPES DE LA ROUMANIE
Dans l'attente

Bucarest,... juillet.
Bucarest embaume. Quand on passe sous ses arbres c'est un parfum qui vous pénètre et près de ses femmes c'en est un autre qui vous croise. La rue est joyeuse et chatoyante. Les officiers ont de hauts cols bleu ciel, rose pâle, vert fondant.
Les dames ont sur leur charmante poitrine moins un corsage qu'une gaze.
Les voitures avec leur cocher en robe de velours font un perpétuel carrousel. C'est la vie.
Dans une jolie rue, devant une jolie maison, une automobile vient de s'arrêter. La rue et la maison sont celles de M. Bratiano, président du Conseil, l'automobile celle de M. Pokewsky-Koziel, ministre de Russie. C'est la deuxième fois qu'il vient aujourd'hui. Bientôt, deux chevaux amènent un homme grand et résolu : c'est M. Blondel, ministre de France, c'est la deuxième fois aussi qu'il vient. Dix minutes passent. Une nouvelle auto paraît. Elle ralentit à l'approche de la maison, puis à quelques coups de doigt du maître sur le carreau, repart sans s'être arrêtée. M. von dem Busscher ministre d'Allemagne, avait reconnu la voiture de son collègue et ennemi, le ministre de Russie.
M. Pokewsky et M. Blondel ne tardent pas à sortir. Le devant de porte de M. Bratiano est libre. M. von dem Busscher revient. Il est suivi de M. von

Avidement, ils l'avalent. C'est le dernier degré de la dégradation, ce sont des étables pour hommes. C'est la Troisième Internationale. A la quatrième on marchera à quatre pattes, à la cinquième on aboiera»[6].

Londres est le quatrième journaliste occidental qui pénètre au Q. G. bolchevique de l'Institut Smolny à Petrograd après le Français Ludovic Naudeau[7], les Britanniques Arthur Ransome (*London Daily News*), Morgan Phillips Price (*Manchester Guardian*) et l'Américain John Silas Reed (*The Masses*)[8]. Contrairement à leurs collègues anglo-saxons, les Français se montrent très critiques à l'égard du régime en place. Londres réussit à interviewer Krassikoff, le commissaire à la Justice et Tchitchérine, le commissaire aux Affaires Etrangères. Avant son départ de Moscou, celui-ci lui demande: «*Eh bien Monsieur Londres, vous avez vu maintenant. Sommes-nous des bêtes féroces*? – *Non, mais vous êtes des bêtes!*»[9].

Ses dix-sept articles publiés dans les pages de l'*Excelsior* n'ont pas été bien accueillis à Moscou d'autant que la déception du journaliste est immense: mensonge, arbitraire, militarisme outrancier, famine, oppression, massa-

cres[10]. La *Tcheka*, qui depuis deux ans a le droit de condamner et d'exécuter sans en référer aux tribunaux révolutionnaires, est déjà sur ses traces en enquêtant même à Paris dans les hautes sphères du pouvoir républicain[11]. Sa mort, le 16 mai 1932, au large du Djibouti, dans l'incendie du *Georges Philippar*, le bateau qui le ramenait de Chine vers la France, ne semble pas étrangère aux agissements des services secrets soviétiques. Ayant passé plus de quatre mois à Shanghai et à Moukden, en Mandchourie, pour couvrir les événements liés à l'agression militaire japonaise, Londres pense avoir entrepris l'enquête de sa vie: il est question de trafic d'armes, de la drogue, d'immixtion bolchevique dans les affaires chinoises, tel qu'il en résulte de la reconstitution minutieuse de Pierre Assouline. L'industriel Alfred Lang-Wilar et son épouse, présents aussi à bord du *Georges Philippar*, les seuls détenteurs des *informations explosives* que Londres emportait avec lui dans la tombe disparaissaient, quelques jours plus tard, dans le crash de l'avion qui les rapatriait, depuis Brindisi, en France[12].

Il n'y avait pas que la Russie des bolcheviques ou cette *Chine en folie*, terre promise des seigneurs de la guerre, des bandits et des rançonneurs sans scrupules: «*... Si Lénine a vu Shanghai il est excusable*»[13]. La France, elle non plus n'est pas épargnée, notamment la classe politique, les dignitaires, les bureaucrates de tout bord, contre lesquels Londres pratique un journalisme irritant, engagé, radical: «*Notre métier n'est pas de faire plaisir, non plus de faire du tort, il est de porter la plume dans la plaie*»[14]. *Au bagne*, publié chez Albin Michel en 1924, représente un réquisitoire impitoyable du système pénitencier en Guyane (Cayenne, Saint-Laurent-du-Maroni, les îles du Salut)[15]. La même année, dans une série de dix-neuf articles, publiés dans *Le Petit Parisien*, il s'en prend aux établissements disciplinaires de l'armée, en Afrique du Nord, les bagnes de la terrible *Biribi* disséminées partout en Tunisie, au Maroc, en Algérie. Mais ils n'ont rien à envier aux prisons bolcheviques même Cayenne étant «*... du sirop à grenadine à côté* »[16]. Le scandale éclate, le Ministère de la Guerre riposte, mais les arguments d'Albert Londres sont infaillibles et sa méthode fait même école parmi ses confrères journalistes[17]. Il y a aussi *Terre d'ébène*, déjà citée, récit d'un voyage du Sénégal au Congo où il dénonce les excès de la colonisation, et surtout la *bonne conscience* du parti colonial. La construction des voies ferrées ou les exploitations forestières provoquent un nombre effroyable des morts parmi les travailleurs africains, «*... les nègres des nègres*»[18]. Au cours de ce périple, à Niafounké, Londres se lie d'amitié avec Paul Morand, qui écrira lui aussi, un jour, des pages inoubliables sur Bucarest. Cette tournée africaine en compagnie de sa femme Hélène lui servait de socle à son prochain livre, *Paris-Tombouctou*, publié chez Flammarion[19].

A l'époque où Albert Londres émerge sur la scène du grand reportage, les patrons français de la presse n'en continuent pas moins de louer le professionnalisme et la rigueur avec lesquels les journalistes américains ont l'habitude de récolter l'information. Mais ils se refusent, quant à eux, à l'utiliser à l'état brut, dans toute sa sécheresse sans un traitement approprié.

Fernand Xau, l'éditorialiste du *Journal* l'avait d'ailleurs exprimé en ces termes: «*Nous sommes trop raffinés pour nous contenter d'un reportage trop sec...*»[20]. Selon lui, le grand reporter doit mêler les portraits d'hommes de toutes conditions à la description d'événements de toutes sortes et, surtout, briller tant par ses qualités d'écriture et d'analyse que par sa rapidité et son ingéniosité à transmettre les articles[21].

Voici le style cultivé avec aisance par Albert Londres, la preuve d'un talent littéraire incontestable:

«Sa phrase est courte, simple, directe. Sujet, verbe, complément: son idéal d'écriture. La concision est de règle. Il ramasse beaucoup en peu de mots, comme s'il les passait au tamis pour ne garder que les plus chargés de couleurs et d'émotion, de renseignement et de sentiments. Son trait est acéré. Londres a un grand souci du rythme général, de la composition d'ensemble, de l'attaque, de la chute, des effets secondaires, et surtout de l'ellipse. Rien n'est chez lui écrit au hasard. Tout est pesé...»[22].

L'hommage postérieur de ses confrères journalistes est unanime à l'image de Francis Lacassin qui clôture, ainsi, la préface de *Si je t'oublie Constantinople...*:

«On s'est plu à imaginer ce que serait devenu le colonel Philippe Pétain si la guerre de 1914 n'avait pas éclaté. Sans doute n'aurait-il été ni le chef du gouvernement de Vichy ni même maréchal de France.

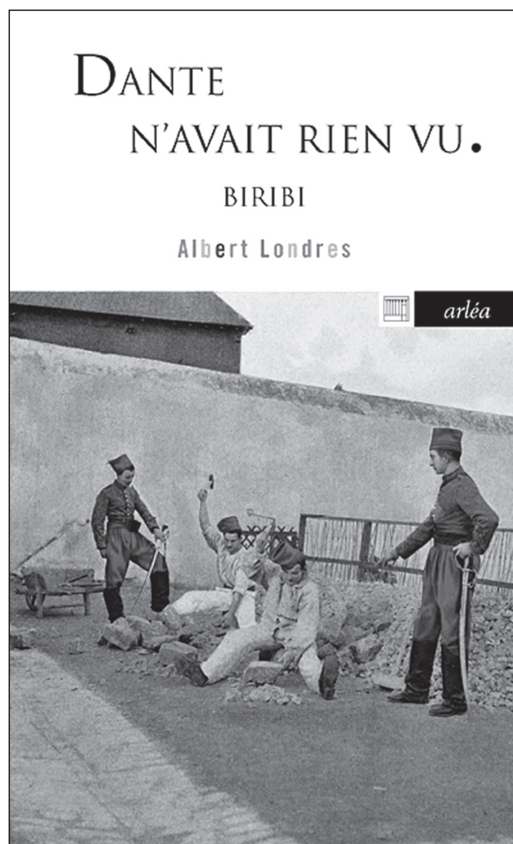
La question semble superflue quant à Albert Londres: même sans la guerre de 1914, il était destiné à devenir Albert Londres»[23].

Chaque année, à partir de 1933, le prix *Albert Londres* couronne en France, le meilleur reporter de la presse écrite et, depuis 1985, le meilleur reportage audiovisuel. Pareil au prix *Pulitzer*, décerné aux Etats-Unis, il constitue une référence de prestige dans les métiers du journalisme, au pays de l'Hexagone[24].

*
* *

En septembre 1914, Albert Londres est envoyé, en tant que correspondent du *Matin*, sur le front de la Marne. Les armées franco-britanniques viennent juste de stopper la percée allemande devant Château- Thierry. Cette première année du conflit fera l'objet d'une vingtaine d'articles relatant aussi la course à la mer et la bataille de Flandres. Londres est particulièrement impressionné par le courage de l'armée belge livrant un combat désespéré face aux troupes germaniques qui déferlent sur le plat pays...[25]. La description du martyre infligé à la cathédrale de Reims, symbole de la royauté et de l'identité française, s'écroulant sous les obus de l'artillerie allemande (19-20 septembre) représente son premier *scoop* d'envergure qui le consacre parmi ses camarades de métier[26].

En février 1915, Londres a subitement envie des contrées lointaines, quitter au plus vite cette France meurtrie par la guerre. Les signes avant-coureurs d'une attaque des Alliés contre la Turquie le confirment dans son intuition: c'est aux Dardanelles qu'il faut être, là, où va se jouer vraisemblablement le destin du conflit. Démissionnaire du *Matin,* il frappe, le même jour, à la porte du *Petit parisien* de Pichon

qui l'embauche sur-le-champ pour couvrir l'expédition des forces franco-britanniques en Orient[27]. Le 22 mars 1915, Londres arrive enfin à Ténédos, le Q. G. des journalistes français et britanniques, quatre jours après l'échec subi par la flotte alliée dans la tentative de franchir en force les Dardanelles (18 mars)[28]. Jusqu'au débarquement de forces terrestres à Gallipoli (25 avril) il a le temps de se rendre à Athènes pour rencontrer le premier Venizélos, occasion d'y pénétrer dans le labyrinthe inextricable de la politique grecque, et même de voyager en Serbie pour rendre visite au vieux roi Pierre Ier et aux généraux de l'armée qui avait si vaillamment combattu depuis le début de la guerre[29]. De retour à Moudros, Londres accompagne les compagnies de la Légion et les Sénégalais lors de l'attaque de diversion, sur la côte anatolienne, contre la position de Koum-Kaleh (25-26 avril). Ayant fortifié chaque maison de la bourgade, les Turcs se défendent avec acharnement. On s'étripe à la baïonnette[30].

La série d'articles qui traite de la bataille de Gallipoli constitue les temps forts du recueil posthume *Si je t'oublie Constantinople...* Malgré cela, Londres n'ignore pas les autres pays de la région, les alliés d'aujourd'hui, ceux de demain et surtout ceux qui vont basculer dans le camp adverse. Au cours du mois de juillet il entreprend un voyage qui le conduit d'abord à Niš (Nich) «... *poser quelques questions embarrassantes au Président du Conseil, M. Pachitch* (Nicolas Pašić). *Les Allemands viennent-ils de lancer une offensive de charme sur les Roumains qu'aussitôt il file à Bucarest vérifier si le fond de l'air est frais. Le jeu des Bulgares paraît bien énigmatique et il pousse sa promenade balkanique jusqu'à Sofia*»[31].

Arrivé dans cette dernière capitale balkanique, Londres ne tarde pas de se rendre à l'évidence que ce jeu n'est pas tellement énigmatique qu'il paraît. Ses propos sont parfois acerbes, le ton ironique, car il sent quel camp vont choisir finalement les Bulgares. Leur entrée en guerre, trois mois plus tard, en octobre, porte un coup dur à l'Entente en précipitant la chute de la Serbie[32].

Quel contraste avec Bucarest, ville joyeuse, ville de plaisir, acquise corps et âme à la cause de la France. La Roumanie entrait dans sa deuxième année de neutralité décidée par le Conseil de Couronne du 3 août 1914. Comme c'est toujours le cas lors d'une guerre d'importance, le pays est activement courtisé par les agents des belligérants depuis les ministres et le corps diplomatique et jusqu'aux obscurs combattants de l'ombre – espions, agents d'influence, hommes d'affaires, journalistes, militaires, experts de toutes sorte[33], etc. Parmi tous ces agents, les Allemands sont les plus nombreux à Bucarest, leur argent, leur influence, et surtout l'acharnement avec lequel ils poursuivent leurs objectifs inquiètent sérieusement Albert Londres. Il ne dispose pas d'autres armes que le persiflage et le sarcasme afin de mieux démasquer, à ses compatriotes, les efforts entrepris par le bloc germanique pour sauvegarder la neutralité roumaine. Alors que l'Italie venait d'entrer en guerre contre l'Autriche-Hongrie (mai 1915), la Roumanie continue de s'enrichir en vendant ses céréales et son pétrole de préférence aux uns et aux autres et surtout aux Puissances Centrales qui

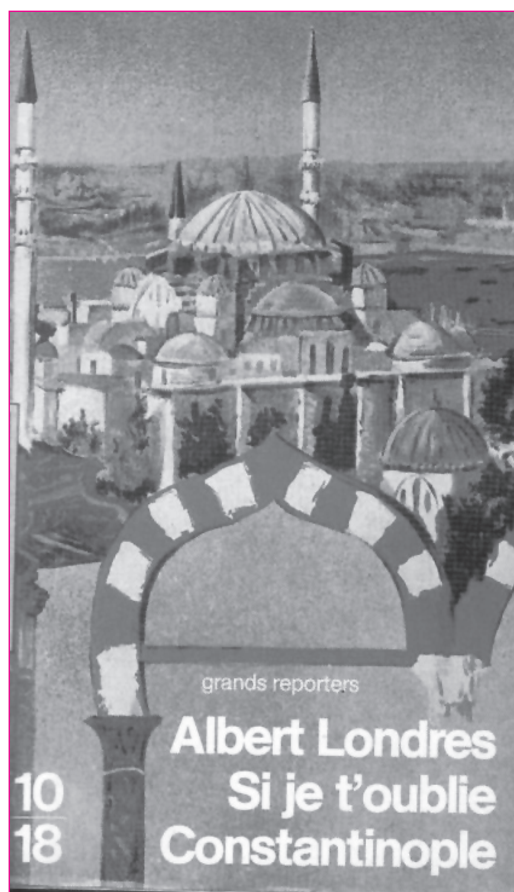
avaient été, depuis plus d'un demi-siècle, ses principaux partenaires commerciaux[34].

A l'été 1915, Bucarest est pourtant très tranquille, il y régne «*... un calme absolu, ce fut la période la plus paisible de toute la période de notre neutralité*», comme le notait Ion G. Duca, le ministre des Cultes et de l'Instruction publique du gouvernement libéral de Ioan I. C. (Ionel) Brătianu[35]. Ce calme, tout relatif, est mis pourtant à rude épreuve en juillet-août par l'*incident Poklewski* du nom du ministre russe Stanislas Poklewski-Koziell qui tente de forcer la main de Brătianu pour une entrée rapide en guerre aux côtés de l'Entente. Cependant, rien ne transpire en dehors du cercle restreint des plus proches collaborateurs du Président roumain du Conseil et la crise est ainsi évitée[36]. Jusque là, la Russie était la seule Puissance à avoir conclu un traité secret (le 18 septembre/1er octobre 1914) garantissant à la Roumanie, en échange d'une neutralité bienveillante, la Transylvanie et tous les territoires à majorité roumaine d'Autriche-Hongrie[37]. Ces garanties russes, bien que sans valeur dans la tête de Sazonov, avaient été accordées uniquement en vue de l'aide que la Russie entendait apporter à la Serbie par la voie du Danube.

Les mémoires de Gheorghe (Georgică) Jurgea-Negrilești (né en 1904), fils d'un boyard roumain et d'une mère russe, petit-fils du Conseiller d'Etat, Consul général de Russie à Galați, Délégué auprès de la Commission européenne du Danube, Pierre (Piotr) Alexeievich Kartamischev, parues en 2007 à Bucarest, apportent des détails pittoresques et véridiques sur ces circonstances[38]. Même si les événements sont vus par un garçonnet de 10-12 ans, une mémoire formidable et un grand talent de conteur leur confèrent toutes les qualités d'un document sincère et authentique. Resté très tôt orphelin de père, Jurgea-Negrilești vivait ensemble avec sa mère Natacha dans la maison du grand-père, à savoir le consulat russe de Galați. Voici donc l'arrivée, à l'automne de 1914, de l'amiral Mikhaïl (Micha) Vessiolkin et de sa joyeuse bande à Reni, d'où ils se rendirent sur l'autre rive du Danube chez le consul russe de Galați et où l'enfant put entendre de la bouche même du colosse russe (il était le fils naturel du tsar Alexandre III, dont il avait hérité la stature imposante et une force herculéenne) le récit de la mission que lui avait confiée, en août 1914, le tsar Nicolas II:

«...le tsar n'avait ni amis ni favoris. Il supportait Raspoutine uniquement parce qu'il arrêtait les hémorragies du tsarévitch. Il pardonnait tous les péchés à Vessiolkin parce qu'il avait la voix, la stature et les gestes d'Alexandre III, son père, auquel il vouait un véritable culte. Il semble – racontait le commandeur Sabline qui faisait du canotage avec le tsar – que parfois Nicolas II était ému par l'apparition de Vessiolkin. Il avait l'impression de voir son père ressuscité. L'audience chez le tsar nous a été racontée à plusieurs reprises par Vessiolkin. Je l'ai retenue, bien qu'à l'époque j'étais assez jeune.

...Micha – m'a dit sa Majesté –, *le Très Haut a voulu la guerre, et c'est la guerre. Et si moi, son humble serviteur, ai pris la défense de la Serbie, c'est toujours par la volonté du Très Haut! Mais aujourd'hui, la Serbie passe par des rudes épreuves et elle crie au secours. J'ai*

beaucoup prié des nuits entières jusqu'à ce que la pensée de Celui d'En Haut m'est venue. Tu partiras pour Reni, sur le Danube. Je te nomme chef de l'Expédition avec des missions spéciales. Depuis Reni tu vas assurer l'approvisionnement de la Serbie avec tout ce dont elle a besoin: armes, munitions, aliments. J'ai confiance en toi, Micha ...Tu auras tout ce que tu voudras. A une seule condition: d'aider la Serbie au plus vite». Ensuite le tsar s'est levé, m'a embrassé et m'a béni du signe de la croix. Mon Dieu, par quelles épreuves suis-je passé! Combien d'âmes ont péri sur les bords du Danube!»[39].

Et voici les effets de cette nomination:

«On a fait venir à Reni des remorqueurs géants armés de canons Schneider, un cadeau de la France. Le commandeur Strakhovski, un Russe vieux-croyant, sobre, qui ne buvait que du lait, partait avec les convois en amont du Danube. Quand il arrivait devant Cladova, il devait affronter la flotte autrichienne du Danube. *Mais*, nous racontait-il, *à la guerre il faut de la chance. Un tir d'obus bien placé a fait sauter en l'air un moniteur autrichien. Le reste s'est enfui et j'ai déchargé la marchandise en toute tranquillité... Pour être objectif, je dois dire que la marine autrichienne est très prudente.*

…L'Expédition spéciale a fonctionné si bien, que le tsar est venu en personne féliciter Vessiolkin. *Si la lune avait atterri à Reni, les gens n'auraient pas été plus étonnés*, nous relatait le commandeur.

…Les convois de Cladova étaient étudiés par les Allemands. Plus sérieux que les Autrichiens, ils ont compris que le prestige des Puissances Centrales était en jeu. Quelques divisions allemandes sont intervenues et ont occupé toute la rive serbe du Danube. Par conséquent, l'Expédition spéciale n'avait plus de raison d'être.

…Le prince Pavlik Urusov[40], Tzurlik Maklakov et beaucoup d'autres allaient devoir se rendre sur le front. Horrible perspective! Mais Vessiolkin veillait au grain. Il est allé à Petersburg, chez Gricha Raspoutine, chez Ana Virubova, dans les ministères, et finalement le tsar s'est laissé convaincre que l'Expédition allait agir pour déterminer la Roumanie à entrer en guerre. Les fameuses soirées de Capșa et les orgies de l'hôtel *Sofia* de Galați rentraient dans le cadre de cette activité. Il faut tenir compte du fait que la Roumanie exerçait sur le Russe une irrésistible fascination. Tout comme le Mexique sur l'Amérique à l'époque de la prohibition. Une *navilca* (bouteille de cognac *Naville*) coûtait 4 lei à Galați et 30 roubles à Odessa. Et le prince Urusov déclarait: *Ici, c'est le paradis! La dive bouteille et le jupon!*»[41].

Dès son arrivée à Galați, Vessiolkin avait très clairement affirmé à Jurgea-Negrilești que la ville et sa région allaient être incorporées dans l'Empire des tsars après la guerre: «Après la guerre, Galați sera russe et toi, je t'enverrai à l'école des cadets»[42]. Voici ce que l'amiral expliquait au consul russe:

«*Piotr Alexeici*, disait-il au grand-père, *le tsar m'a donné main libre. De faire comme je l'entends. Uniquement de convaincre les « romanesti » d'entrer dans la merde où nous nous sommes fourrés! Car ensuite, continuait Vessiolkin toujours plus sincère, ils verront ce qu'ils verront: Galați et tout le Bas-Danube sera à nous. On leur laissera Constanța et la voie de chemin de fer de Cernavodă. La Commission Danubienne recevra un coup de pied au derrière et vous, Piotr Alexeici, vous serez nommé résident impérial à ...Constantinople. J'en prendrai bien soin. Mais jusqu'alors, voici ce que j'ai apporté. Pour les «romanesti». Ils aiment beaucoup les cadeaux. Mais qui ne les aime?* [43].

…Et c'est ainsi que Vessiolkin offrit des cadeaux – des portefeuilles contenant 10.000 lei, donc autant de francs-or, à Take Ionescu (deux), au prêtre Vasile Lucaci et à Octavian Goga comme «*aide pour les réfugiés transylvain*», etc.»[44].

Reportages d'Albert Londres

La vie et les étapes de la Roumanie
Dans l'attente

Bucarest,… juillet.

Bucarest embaume. Quand on passe sous ses arbres c'est un parfum qui vous pénètre et près de ses femmes c'en est un autre qui vous

croise. La rue est joyeuse et chatoyante. Les officiers ont de hauts cols bleu ciel, rose pâle, vert fondant.

Les dames ont sur leur charmante poitrine moins un corsage qu'une gaze.

Les voitures avec leur cocher en robe de velours font un perpétuel carrousel. C'est la vie.

Dans une jolie rue, devant une jolie maison, une automobile vient de s'arrêter. La rue et la maison sont celles de M. Bratiano, président du Conseil, l'automobile celle de M. Pokewsky-Koziel, ministre de Russie[45]. C'est la deuxième fois qu'il vient aujourd'hui. Bientôt, deux chevaux amènent un homme grand et résolu: c'est M. Blondel, ministre de France[46], c'est la deuxième fois aussi qu'il vient. Dix minutes passent. Une nouvelle auto paraît. Elle ralentit à l'approche de la maison, puis à quelques coups de doigt du maître sur le carreau, repart sans s'être arrêtée. M. von dem Busscher ministre d'Allemagne[47], avait reconnu la voiture de son collègue et ennemi, le ministre de Russie.

M. Pokewsky et M. Blondel ne tardent pas à sortir. Le devant de porte de M. Bratiano est libre. M. von dem Busscher revient. Il est suivi de M. von Tchernin, le ministre d'Autriche[48]. C'est l'arrivée des démolisseurs.

La Roumanie, devant cette guerre des nations, ayant compris que l'heure était venue de réunir à son royaume les provinces de Bukovine et de Transylvanie, provinces roumaines possédées par l'Autriche, envisagea son entrée en guerre.

Avec qui collaborerait-elle? Avec l'Alliance ou avec l'Entente? Feu son roi Carol Ier pour deux motifs, un de naissance, il était Hohenzollern, un de contrat, il avait un traité secret avec François-Joseph, était pour l'Alliance.

Un prince n'a jamais pu compter sans son peuple; encore moins aujourd'hui que le peuple est admis à compter avec le prince.

Le peuple roumain de culture française, d'un élan spontané et comme si la chose ne pouvait être discutée, se rangea du côté de l'Entente.

Discrètement la couronne fit une enquête chez les officiers… Quatre-vingt-seize pour cent partageaient l'opinion du peuple.

Pour réaliser l'idéal national un seul parti restait donc à prendre : lier sa fortune à celle de la France, de l'Angleterre et de la Russie.

Les Allemands, malgré le langage qu'ils leur tenaient: «*Nous vous donnons la Bukovine, allez prendre la Bessarabie à la Russie et vous serez une grande nation*», s'étant rendu compte qu'ils ne pourraient armer la Roumanie en leur faveur, tâchèrent de lui prouver qu'un second parti, meilleur que le premier, restait aussi à prendre: la neutralité. Le manège d'Italie recommence en Roumanie.

Carol Ier meurt. Son neveu le remplace. L'atmosphère du trône ne change pas.

Cependant le peuple tient des meetings, demande la guerre, les chefs de parti soutiennent le peuple, la presse libre propage le courant.

Le gouvernement sent qu'il doit se décider à agir. Mais il entend à la fois ne pas déplaire au roi et plaire au peuple. M. Bratiano va discuter les termes de sa collaboration, avec l'air le moins empressé de vouloir collaborer. Dès cet instant il prend une figure de sphinx, encore un sphinx est moins sibyllin: il n'a pas le doigt sur la bouche.

Le 25 avril il fait connaître que pour prix de sa collaboration avec l'Entente, la Roumanie demande pour frontières:

La rive droite du Pruth, le plateau de Cernovitz[49], la moitié de Maromourest[50], la Theiss[51], le Danube.

La Russie répond qu'elle accorde:

La rive droite de la Sucheava[52], la rive gauche du Cérémusal[53], frontière artificielle jusqu'à Derrétin, et, après Témesvar[54], s'infléchissant à l'est.

Près d'un mois se passe. La Roumanie ne répond pas. Pendant ce temps, chaque jour le ministre allemand allait dire à M. Bratiano:

– Vous offrez cinq cent mille baïonnettes à l'Entente. L'Entente vous refuse ce que vous demandez. Nous, Allemands, nous vous offrons ce que vous demandez et contre simplement votre neutralité.

Le 20 mai la Roumanie fait savoir qu'elle maintient ses prétentions. Le 25 mai, la Russie cède la rive droite du Swet[55] mais refuse Cernowitz et le Banat.

– Vous voyez! répète M. von dem Busscher à M. Bratiano.

Près d'un nouveau mois se passe encore. La Russie à ce moment, subit ses reculs en Galicie. Beau jeu pour les Allemands:

– Ils reculent et vous refusent!

La Roumanie fait savoir qu'elle maintient sesprétentions

Le soir même, les journaux de Bucarest annoncent la nouvelle à grand fracas. Pour eux, c'est définitif. On est d'accord. Le gouvernement va secouer son mystère.

Cependant, M. Bratiano retirant son doigt de ses lèvres laisse entendre qu'il veut bien continuer la conversation.

Elle continue.

L'Allemagne ne travaille pas seulement la Roumanie dans le cabinet de M. Bratiano. Un ministre, pour la colossale Allemagne, ce n'est pas suffisant. Il a beau se démener, il ne peut être partout, or il faut que l'Allemagne soit partout, même dans les water-closets. C'est un grand Allemand qui est préposé à ce soin dans un des grands restaurants de la ville[56].

S'ils n'avaient employé à Bucarest que leurs moyens ordinaires: seaux d'or jetés sur des consciences, achats de journaux[57], colportages de mauvaises nouvelles, intoxication de l'air par leurs «*ya*», ce chapitre de leur propagande déjà si connue n'aurait pas mérité une ligne de signalement. Mais tous les chefs-d'œuvre, de quelque nationalité qu'ils soient, ont droit à la postérité. Nous allons donc rendre hommage à celui qu'ils sont venus déballer dans Bucarest.

Les Allemands ne sont pas sans psychologie. Elle est généralement assez grosse, elle manque de détours, mais est de la psychologie tout de même. Ils se sont dit: «*Bucarest est une ville qui aime le plaisir; ainsi qu'on prend les gens par leur faible, nous allons prendre Bucarest par le sien. On va lui donner du plaisir*».

Ils ont fait venir de jolies dames de Hongrie, parce que les femmes de Hongrie sont plus jolies que celles de Berlin. Ils sont commandé de belles calèches, ont fait dévaliser tous les rosiers de Valachie et de Moldavie et, prêts enfin, annoncèrent à perdre voix que Bucarest allait connaître les plus belles batailles de fleurs de son histoire. On en donna une première. Il n'y avait jamais eu autant de fleurs. On n'avait jamais rien vu de si échevelé. Généralement ces fêtes se terminaient à la nuit et ne dépassaient pas la Chaussée, leur bois de Boulogne. Est-ce qu'au milieu d'une telle ivresse on s'aperçoit que le jour finit? Est-ce que l'on reconnaît les barrières? La fête continua. A onze heures du soir, on ne se battait plus dans la Chaussée mais dans la Calea Victoriei, leur boulevard.

Trois jours après on en donnait une autre. Ce fut le même succès, la même joie, le même délire. Et on en redonna une troisième, quatre jours après et on en donna douze en cinq semaines.

– Comment? disait M. von dem Busscher à M. Bratiano, vous ne pouvez rien me promettre parce que vous prétendez que votre peuple veut la guerre? La guerre à coups de fleurs, vous voulez dire?

Il fallut que le poète Goga prît sa plume de lyrique irrité pour que cessât la débauche. C'était la première fois qu'un poète écrivait contre les fleurs[58]. C'est encore à l'Allemagne qu'on doit cela.

Allemands dans les rues, dans les restaurants, dans les chemins de fer, dans les ascenseurs, gros, grands, courts, maigres, avec lunettes, sans lunettes, avec chaînes de montre, sans chaînes de montre, jeunes, mûrs, vieux, mariés, célibataires, il y en a autant que des puces à Moudros[59]. Et cependant ce n'est pas eux qui, à Bucarest, ont encore le dernier mot de la rue.

Alors que toute la journée ils vont, viennent, serrent des mains, tirent des coups de chapeaux, donnent des pourboires royaux, sautent de voitures dans des trams, des cafés dans des pâtisseries et font: *ya, ya, ya*, avec plus de sérieux que les canards font *coin, coin, coin*, le soir, à neuf heures et demie, la foule de Bucarest, leur montant sur les pieds, va dans un vaste cinéma en plein air. Ce n'est pas seulement pour y siffler les Boches. On ne dit plus «*Je vais au cinéma*», mais: «*Je vais siffler les Boches*». C'est parce qu'à dix heures une petite actrice française, tout habillée de rose, pleine de talent, avec un éventail fermé dans les mains, vient chanter devant l'écran.

Quand elle apparaît, le public accouru, reconnaissant déjà du plaisir qu'elle va lui donner, l'applaudit.

Elle lui raconte que le ministre des Affaires étrangères lui a fait des confidences[60]. Que réellement c'est un monsieur qui ne comprend rien à la situation. Les Roumains peuvent s'en rapporter à elle.

Et les Roumains croulent de rires.

Elle revient. Elle leur dit: «*C'est comme votre président du Conseil, en voilà encore un type*!».

Est-il pour les Allemands
On n'sait pas.
Aime-t-il les Musulmans
On n'sait pas.
Veut-il la Transylvanie
Veut-il la Bessarabie
On n'sait pas.

Et elle s'en va avec un air de dire: «*Est-il, Dieu possible, d'avoir un numéro pareil pour président du Conseil*»!

Le public la rappelle. Il veut encore l'entendre. Il y a plus de quinze cents personnes. Elle leur crie:

Si tu veux la Transylvanie,
Faut te l'ver, il n'est plus trop tôt,
Roumain, c'est moi qui te l'dis,
Ell'viendra pas sur un plateau.

Une nuée d'Allemands toute la journée se décarcassent à catéchiser Bucarest, par l'or ou la parole. Il suffit, le soir venu, pour balayer leurs microbes, d'un léger éventail fran

Pourquoi la Bulgarie regarde

Sofia… Juillet 1915

Pour comprendre les dispositions de la Bulgarie, il faut d'abord connaître son caractère et les raisons qui ont fait tel ce caractère. Ne pas rattacher l'attitude présente des Bulgares à l'état profond de leur esprit serait autant les trahir dans le jugement que l'on peut porter sur eux que se mal disposer à les juger.

Travailleurs, opiniâtres, tenaces, ayant pendant des siècles, dans leur ville et leurs hameaux, subi le minaret, voilà trente-huit ans seulement que, grâce au sang russe versé pour leur cause, cessant d'être perdus dans l'empire ottoman, ils commencèrent à vivre une vie nationale[61].

Trente ans plus tard, en 1908, leur prince ayant pris la couronne, ils se sentirent encore plus réunis[62]. Ils comprirent qu'ils formaient un bloc déjà puissant et qu'ils pouvaient se permettre de laisser percer leurs aspirations. Leur capitale qui n'était il y a dix ans qu'un grand village, vit des rues, des maisons, des jardins, se tracer, se monter, se planter. Ils respiraient. Leur poitrine s'élargissait si bien que parfois, les uns contre les autres, pour se donner de l'air, ils regardaient à gauche la mer Noire, en bas la mer Égée. Une poussée et ils pourraient les atteindre. Ils persistèrent dans leur labeur. Étant prêts, ils attaquèrent. La poussée se produisit. Ce ne fut d'abord que victoires pour eux et leurs alliés. Leur rêve même n'avait jamais été jusqu'aux limites qu'ils atteignaient. Ils allaient réaliser plus que leur espoir. D'un coup, pour des raisons qui ne dépendirent ni de l'héroïsme de leur armée, ni de leur délabrement, par un revers du sort, par la nécessité de combattre leurs alliés tout croula.

Ils se débattirent, luttèrent, en appelèrent aux grands puissances. Les grandes puissances ne prirent pas leur défense. Ils appelèrent encore. Il ne pouvait pas se faire qu'après avoir tout entrevu il ne leur restât plus rien! Ils appelèrent. Aucune réponse ne vint pour eux. Comme des assiégés s'enferment dans leurs murs pour mieux résister, ils rentrèrent dans leur défaite, ils jurèrent que pour eux rien au monde n'existerait plus tant qu'ils n'en seraient pas sortis[63].

La guerre éclata. L'Europe fut en feu. La Bulgarie regarda au-dessus de son mur. C'était elle, uniquement elle, qu'elle essayait d'entrevoir dans ce tremblement. Écœurée, aigrie, ne croyant plus à rien, plus aux promesses, plus aux amitiés, elle calculait ses chances. L'Europe: elle s'en fichait! la victoire de l'Allemagne: elle s'en fichait! la victoire de la France: elle s'en fichait! que la Russie, sa mère, fut blessée, elle irait jusqu'à s'en ficher! Ce qu'il lui fallait, c'était la Macédoine.

Celui qui sera le plus fort ou qui pourra la lui donner, celui-là sera son allié. Si c'est la Chine, si c'est la Patagonie, elle sera avec la Chine et la Patagonie. Quand on a subi ce qu'elle a subi, que depuis deux ans on ne vit que dans un but, que l'occasion se présente peut-être de le toucher, on ne fait pas de sentiment. La transformation de l'Europe, la place morale à prendre, le triomphe des races, tout cela n'a pas d'importance: *La Ma-cé-doi-ne*.

La Bulgarie, cuirassée, prête, fourbie, attendit donc. En novembre, une occasion se présenta pour elle d'occuper la Macédoine. Les Serbes repoussés par les Autrichiens étaient à bout. Sans munitions. Pour fouler la terre con-

voitée, les Bulgares n'auraient pas eu besoin d'enfoncer les portes, tout était libre et ouvert, ils n'avaient qu'à s'y installer. Mais ce qu'ils veulent, ce n'est pas seulement occuper la Macédoine, c'est être certains de la conserver. Or, savaient-ils qui serait victorieux de l'Entente ou de l'Alliance? Marcher contre les Serbes, c'était devenir l'ennemi de l'Entente. Leur sagesse l'emporta sur leur désir. Frémissants, ils restèrent neutres. La France, depuis les événements balkaniques de 1913 a perdu son auréole en Bulgarie. La Bulgarie jugeant sa cause seule juste se demanda pourquoi la France, la grande justicière du monde, n'avait pas pris sa défense. Il s'ensuivit un sentiment populaire de désaffection et l'appel au pouvoir d'hommes à tendances germanophiles. L'Entente, par conséquent, en ce mois de novembre, considéra la neutralité de la Bulgarie comme un succès[64].

Dans les Balkans, le théâtre occidental de la guerre ne passionne pas. Leurs regards étaient tournés uniquement vers ce qui se passait autour d'eux et en Russie. La Bulgarie regardait la Grèce et la Roumanie. La Grèce regardait la Bulgarie. La Roumanie, l'œil sur la Russie, par les autres se laissait regarder.

Les premiers bateaux alliés apparurent alors devant les Dardanelles. Les Balkans, quoique nullement endormis, eurent un sursaut. On venait de leur marcher sur les pieds.

La Grèce, par les yeux de son grand citoyen, entrevoyant lumineusement ses destinées, tout enflammée, se levait déjà pour nous accompagner chez les Turcs. La Bulgarie, aux écoutes, se sentit remuée. Elle entendait que Venizelos, pour participer à la fête de Constantinople, s'apprêtait à lui céder un morceau de la belle Macédoine. Cette fête était donc si belle qu'elle méritât d'avance un sacrifice? Impatiente du gain qu'elle pourrait en retirer, elle eut, à cet instant, l'idée d'y prendre part. D'y prendre part même avant la Grèce pour être la première. Mais bientôt tout s'éteignit, car la Grèce avait un roi[65].

Calmée – la peur de la Bulgarie avait été de se faire devancer – elle retrouva sa sérénité. Elle pouvait encore attendre.

Les opérations dans les Dardanelles ayant rencontré des difficultés ne se menaient pas aussi rapidement qu'on l'aurait pu croire. Chaque jour la Bulgarie sentait combien cela lui donnait d'importance. De ce côté de la guerre, par sa situation sur la carte, c'était elle maintenant qui pouvait donner à l'Entente l'appui le plus efficace, le coup le plus direct à l'Alliance.

Les circonstances la plaçaient sur un piédestal au carrefour des deux parties de l'Europe. En effet, les deux parties de l'Europe se rencontrèrent chez elle. Chacune, l'une à droite, l'autre à gauche, venait lui apporter des présents sur un plateau d'argent. Il y a deux ans, pensa-t-elle, les grandes puissances me dédaignaient, on parlait même de me supprimer, aujourd'hui ce sont elles qui viennent s'asseoir près de moi pour m'offrir et me demander des choses.

Rengorgée elle écouta.

L'Allemagne lui disait:

«*Je vous accorde tout ce que vous désirez; en échange je ne vous demande même pas de prendre les armes contre les Alliés. Je sais que le soldat bulgare ne pourrait pas tirer sur le soldat russe, laissez-moi le passage. Fin juillet l'armée Mackensen sera libre. Nous tomberons sur la Serbie. Deux semaines, et elle n'existera plus. A ce moment, permettez-nous de rejoindre les Turcs à travers votre territoire*».

– Bien! répondit la Bulgarie.

L'Entente lui disait:

« *Dans les deux cas vous devez être avec nous. Même si, par impossible (et ce ne sera pas), l'Allemagne l'emportait, son intérêt, surtout la compréhension qu'elle en a, l'empêcherait, malgré ses assurances, de faciliter le développement d'une autre race. Vainqueurs avec nous qui le serons…*».

– Bien! répondit la Bulgarie.

La Bulgarie est un pays de paysans. Comme eux, âpre au gain – et le gain aujourd'hui consistait en des provinces –. Frappée de sa nouvelle fortune, elle se dit: «*Puisque, du coup, sans discussion, on m'offre tant, c'est que je puis obtenir davantage. Les troupes alliées mettront encore des mois à venir à bout des Dardanelles. La Roumanie est au mutisme, la Grèce en relevailles, j'ai le temps*».

– J'ai le temps, répète M. Radoslavoff, le président du Conseil[66].

M. Radoslavoff est un homme courtois et madré. Ayant beaucoup fréquenté les Turcs, il en a gardé cette politesse d'esprit qui va jusqu'à

vous cacher la vérité plutôt que de vous dire une chose désagréable. Ne vous provoquant jamais, il est difficile de lutter avec lui. «*Puis, proclame-t-il, moi, je suis un paysan*»! laissant entendre par là qu'il en a la ruse et la finesse.

– Très bien, lui renvoyait un jour un diplomate, puisque vous êtes un paysan, prenons un exemple de paysan: vous venez au marché avec un poulet. C'est le début du marché. Vous en vouliez vingt sous, on vous en donne vingt sous, mais vous réfléchissez. Vous vous dites: j'ai le temps, j'en trouverai sûrement un plus haut prix. Et la fin du marché arrive. On a acheté du veau à la place du poulet, votre poulet vous reste dans les mains.

– Quand le poulet est bien gras, répondit M. Radoslavoff, il trouve toujours acquéreur.

Pour l'instant, les Bulgares en sont là….. ....Cependant, l'unité politique de leur race ayant été déchirée à la minute où elle allait s'accomplir, c'est en vue seule de la reconstituer qu'ils sont en armes. Rien ne pèsera devant ce but. De l'Alliance, de l'Entente, ils ne sont exactement sûrs d'aucune. On leur fait des promesses: méfiants, ce ne sont plus des promesses, ce sont des gages qu'ils veulent. Pour croire, ils demandent à toucher. Ce genre de diplomatie, direz-vous, est un peu primitif. C'est le leur. A tout prendre, pensent-ils, dans l'incertitude où nous sommes, rester intacts nous paraît encore le meilleur. Quand tout le monde sera épuisé, nous serons forts.

Ce sont des matérialistes.

Salonique, nid d'espions

Salonique, décembre.

Salonique est un accès de fièvre, et si les villes avaient un cœur, de tous les cœurs des villes c'est celui de Salonique qui battrait le plus fort. A chaque pas que l'on fait sur son quai et dans ses rues, on sent que l'on heurte de l'émotion, de la crainte, de l'angoisse, de l'espoir, de la peur, de l'espionnage et de l'affolement.

Vous marchez tranquillement, quelqu' un vous abat sa main sur votre bras et vous dit: «*Les officiers de marine qui étaient en ville viennent d'être rappelés en toute hâte sur leurs bateaux*». On répond: «*Bon, très bien*»! Mais le quelqu'un n'est pas satisfait et vous a glissé dans l'oreille: «*J'en conclus que c'est cette nuit que la flotte va bombarder*». Vous tachez de vous perdre dans la foule et de courir à vos affaires. Mais si vous avez eu le malheur de jeter seulement votre pardessus sur vos épaules on vous attrape par la manche et l'on vous dit: «*Vous savez qu'un sous-marin grec vient de rentrer dans le golfe, trois torpilleurs français l'ont arrêté et ont l'œil sur lui, s'il bouge d'un mètre ils le coulent*». «*Bon, très bien*»! dit-on; mais la personne qui tient encore votre manche insiste: «*Ce sera l'incident qui déclenchera tout*». Vous vous glissez de nouveau dans la foule, cette fois on vous court après et un ami vous dit: «*Viens*»! On demande: «*Où donc*»? Il répond: «*Tu verras*», et il vous conduit dans la salle à manger d'un hôtel. En vous montrant le général anglais la cuiller à la main, il nous dit: «*Regarde*». On regarde et on demande: «*Qu'a-t-il donc de spécial*»? On vous répond: «*Tu ne vois pas la tête qu'il a?*».

Et on vous explique: «*Il s'asseyait pour commencer son dîner, il était tranquille comme d'habitude quand un marin anglais est arrivé porteur d'un pli. Il l'ouvrit et tout en le lisant changea de figure; depuis, contre son ordinaire, il mange nerveusement et se dépêche*».

Puisque le bonheur vous a conduit dans une salle à manger vous en profitez pour vous asseoir devant une table. Vous pensez ainsi avoir une demi-heure de sérénité, vous avez trouvé un camarade de Paris, vous vous dites: on va causer des boulevards. Vous n'en êtes pas au potage qu'une de vos connaissances ouvre la porte et s'écrie tout bas: «*Mes enfants, je vous cherchais*». On lui répond: «*Vas-y*»! Il y va: «*Des patrouilles de sous-officiers sans arme parcourent la ville et font rentrer immédiatement au camp tous les soldats permissionnaires qu'ils rencontrent. Il se prépare de grands événements pour cette nuit, on va veiller l'arme au pied*». La connaissance reprend aussitôt: «*Ce n'est pas tout*», et elle continue: «*Le gros de la flotte vient de recevoir l'ordre de quitter Malte sur l'heure et d'accourir ici*». Heureusement que vous êtes à table, que vous avez une fourchette et un couteau dans les mains et que vous pouvez un moment noyer dans le bruit de la porcelaine l'avalanche de ces nouvelles. Ce n'est, hélas ! que pour un moment.

Vous entrez dans un restaurant que voyez-vous? Le consul de Bulgarie et un officier français mangeant en tête-à-tête sur une petite

table. Pourquoi? Parce que l'officier français n'a trouvé qu'une seule place de libre, à la table il y avait déjà un monsieur qu'il ne connaissait pas, il a demandé au monsieur: «Cette place est-elle libre?». Le monsieur a répondu «oui», et les voilà qui se font des politesses à se passer les plats.

Vous allez à notre camp d'aviation. Quelle est la personne qui, le nez en l'air, contemple avec tant d'amour les oiseaux né en France? C'est M. le consul général d'Allemagne. Notre aviateur ne peut tout de même pas démolir son appareil pour lui descendre dessus.

Vous faites quelques pas sur le port. Voilà des troupes qui arrivent. Quel est ce monsieur qui essuie son binocle pour mieux regarder, quel est cet admirateur passionné des armées françaises et anglaises qui ne rate pas un seul débarquement? C'est M. le consul général d'Autriche.

Puis il y a aussi M. le consul général de Turquie. M. le consul général de Turquie *fait* les tramways.

Maintenant observez autour de vous. Un groupe d'officiers français ou anglais marche en causant, et derrière vous voyez un suiveur en civil qui, par le plus pur hasard, a le même pas que les officiers. Accompagnez les officiers, ils vont s'asseoir autour d'une table; le suiveur s'assoit à la table à côté. Sans le faire exprès il se penche parfois si près d'eux que c'est tout juste si par mégarde il ne boit pas dans leur verre. Si les espions étaient de ces amorces que les enfants sèment sur les trottoirs, à chaque pas on en ferait éclater un.

Et savez-vous ce que c'est que cette ville ou l'on rencontre à chaque tournant les représentants officiels de l'Allemagne, de l'Autriche, de la Bulgarie, de la Turquie, où l'on est assis dans le train à côté de l'agent du Kaiser, où, quand vous avez une cigarette non allumée à la bouche, un Autrichien inconnu vient vous offrir du feu, ou quand vous marchez sur le pied d'un passant vous entendez un juron en bulgare? Cette ville c'est la base des armées franco-anglaises d'Orient!

Nous autres, nous ne savons sans doute pas exactement combien nous avons d'hommes, nous comptons en chiffre ronds, soit cent mille, cent vingt-cinq mille, cent cinquante mille. Mais eux, si c'est cent mille dix, ils le savent. Ils savent le nombre des arrivants; ils comptent nos malades et ils calculent chaque jour. Si vous voulez avoir la statistique de notre armée, demandez-la-leur.

Et les journaux! Non! jamais on n'a vu ça! A toute heure vous entendez brailler: *le Nouveau Siècle, le Courrier de Salonique*. Ce sont des journaux allemands rédigés en français. Ils ont des nouvelles sensationnelles: *Pourquoi l'Allemagne sera victorieuse. L'échec des Alliées. L'Italie n'est pas si bête. Les Français en déroute*. Et l'on crie ça sous le nez de l'armée française et on offre ces numéros à des officiers français, et des officiers français, qui ne savent pas encore, donnent devant tout le monde un sou pour les posséder.

Nous avons envoyé des cuirassés, des canons, des soldats, des avions, mais nous avons oublié les balais. Envoyez d'urgence les balais.

Il n'y a qu'une chose au milieu de cette ville tourbillonnante, paradoxale, sournoise et peut-être bientôt sanglante, il n'y a qu'une chose qui nous remette l'esprit en place, c'est lorsque le soir, vers sept heures, sur le quai, vous voyez passer une automobile éclairée, et que dans cette automobile vous reconnaissez un homme dont le regard devant les événements les plus sombres est toujours droit, limpide et puissant. Cet homme c'est un général, ce général c'est Sarrail[67].

*
* *

Lorsqu'au début d'octobre 1915, le général Sarrail quitte la France pour prendre le commandement du camp retranché de Salonique, Georges Clemenceau le met en garde: «N'y allez pas!… C'est un guet-apens qu'on vous tend! C'est une folie que cette Croisade! Elle n'a qu'un partisan: Castelnau. C'est lui qui vous joue ce tour-là!»[68].

Le dernier reportage de Albert Londres est révélateur sur l'atmosphère qui régnait dans cette ville à l'arrivée du général en chef. L'espionnite qui se propageait comme une *maladie contagieuse*, parmi les bataillons français ou britanniques, certains à peine rescapés des tranchées de Gallipoli, est une réalité qu'il faut prendre bien en considération. Elle trahit aussi l'incapacité du commandement allié à pren-

dre l' initiative sur ce théâtre d'opérations, sauver l'armée serbe de la débâcle provoquée par l'intervention bulgare ou même lancer une offensive pour alléger le front roumain, nouvellement créé en août 1916. Ce sont les troupes bulgares qui, le 17 août, passent à l'attaque, en s'emparant, après trois jours de combat, de Serès et de Demi-Hissar. Donnons aussi raison à Brătianu qui déclarait, durant ces jours cruciaux pour la destinée de la Roumanie, au commandant Thompson futur lord Carrington, l'attaché militaire britannique à Bucarest: «J'aurais dû m'engager à ne déclarer la guerre à l'Autriche que lorsque les troupes du général Sarrail auraient franchi la frontière grecque. Comme homme d'Etat, je reconnais avoir commis une grande faute: à mes militaires de la réparer»[69].

Une mention spéciale au sujet des dernières négociations avec l'Entente en juillet (suivies de la signature du traité d'alliance du 4 août 1916 dans la maison de Vintilă Bratianu), circonstances décrites en détail par Ion G. Duca[70], nous plonge dans le monde des diplomates anglais qui fêtaient cet événement quelques jours plus tard, donc en juillet, avec le consul russe de Galați. Gheorghe Jurgea-Negrileşti est notre seul et unique témoin de ces conversations:

«Il y a eu ensuite le fameux déjeuner avec Pitz et le major Thompson. Ce dernier l'attaché de la Grande-Bretagne et l'amant de Marthe Bibesco[71]. On y a discuté des choses qui me semblaient épouvantables.

– *La Roumanie ne résistera pas plus de trois mois*, nous expliquait le futur lord Cardington, c'est-à-dire Thompson. *C'est archi-suffisant pour transformer «la chambre à provisions» de l'Allemagne et sa dernière source de pétrole en un monceau de ruines.*

– *Quelle horreur!* s'est exclamé ma mère.

– *Natacha, voyons!* a essayé de la calmer grand-père.

– *Je suis tout à fait d'accord avec madame! Lorsque je suis sorti de chez Brătianu, je me sentais comme un malfaiteur qui avait commis un cambriolage. Mais c'est la politique. Notre guerre économique en Roumanie n'a pas donné les résultats escomptés. Lichiardopol de Braila, après nous avoir vendu son stock de farine, s'est empressé de le revendre aux Allemands*[72]. *Et en ce moment les transporteurs sont entre les mains de l'ennemi. Mais il y a autre chose, beaucoup plus grave. Pratiquement, toute la guerre sous-marine des Allemands fonctionne grâce au pétrole roumain, tout comme les escadrilles allemandes de Doger Bank. Et un autre problème se pose, continua Thompson avec son air froid et flegmatique. Nous n'aimerions pas que notre alliée tombe comme un cadeau entre les mains de l'ennemi.*

– «*Tu n'échapperas point à ce que tu redoutes*», *dit le Roumain. C'est ainsi que les silos de Pitz, avec des biens achetés par la Couronne d'Angleterre, sont devenues la capture de Mackensen.*

– *Le blé ne brûle pas*, a constaté Pitz. *En revanche, les sondes de la vallée de la Prahova ont été complètement détruites et en fin de compte les Allemands n'auront plus de pétrole roumain.*

– *Quels bons alliés a trouvé Brătianu*! s'est exclamée ma grand-mère qui avait du talent pour les gaffes. *D'une part l'Angleterre, avec l'incendie total, et d'autre part la Russie, qui...*

– *Mais voyons, Liuba*… a essayé de l'arrêter grand-père.

– *Et alors?* a continué grand-mère, qui ne se laissait pas facilement démonter. *J'ai voulu dire qu'il vaut mieux avoir des ennemis que de tels amis!*

Thompson a commencé à rire.

– *En tout cas, la Roumanie a en madame un allié fidèle, et pour vous tranquilliser je dois vous dire qu'aujourd'hui, comme autrefois par ailleurs, nos plans ou ceux de la Russie ne se réaliseront pas. Mais pas parce qu'ils seraient absurdes ou irréalisables, mais parce que l'histoire nous enseigne que le sort des plans politiques est de rater, tout «géniaux» qu'ils soient* – et Thompson prononça «géniaux» avec un mépris visible. *Et dans Bucarest inconstant et optimiste, je vois toutes les prémisses d'une gigantesque catastrophe militaire. J'avoue ne pas comprendre les militaires roumains. Lorsqu'on discute avec eux, on voit qu'ils ne sont pas bêtes. Mais leurs plans militaires sont si aberrants, que l'on a l'impression qu'ils ne connaissent pas la carte de leur propre pays. Comment le général Iliescu, le Chef de l'Etat-major, ou n'importe quel autre, peut croire que la Roumanie puisse résister sur un front cinq fois plus long que celui de la France? Ah, si les Bulgares*

étaient neutres... Mais la Roumanie a eu besoin du Quadrilatère...

...Vis-à-vis de ma grand-mère, Thompson s'est senti comme le pêcheur qui voit d'enfuir le poisson qui venait tout juste de mordre à son hameçon. La bourde lui était passée sous le nez, sans pouvoir la déguster. Très finement, sur un ton de parfaite politesse, il a esquissé une dernière tentative:

– *Sans connaître les intentions du Cabinet de Sankt Petersbourg, je comprends parfaitement que la Russie ne peut prendre en considération les intérêts de certaines «inventions géographiques» temporaires* (il faisait allusion à la Bulgarie et à la Roumanie).

Personne n'a répondu, et par cette dernière appréciation le major m'est devenu antipathique. Au même moment le majordome Inovici nous a invité au salon pour prendre le café»[73].

NOTE

[1] Quotidien parisien dont le directeur était Stephen Pichon, ami fidèle de Georges Clemenceau, Ministre des Affaires étrangères dans plusieurs cabinets de la *Troisième République* (oct. 1906 – juillet 1909; juillet 1909 – fév. 1911; mars – déc. 1913; nov. 1917 – janv. 1920), un des négociateurs du traité de Versailles (28 juin 1919).

[2] A. Londres, *Si je t'oublie Constantinople...*, (éd. Fr. Lacassin), collection «Grands Reporters, (Dix – dix huit) 10/18», Union Générale d'Editions, Paris, 1985, pp. 79-84, 85-90, 163-166.

[3] Publié aux éditions Arléa, Paris, 2008.

[4] P. Assouline, *Albert Londres. Vie et mort d'un grand reporter, 1884-1932*, Paris, Balland, 1989, p. 151. Le même auteur avait préfacé le volume réunissant les *Œuvres complètes* d'Albert Londres, publiés aux Ed. Arléa, Paris, 2007.

[5] Assouline, *Albert Londres*, pp. 155-159.

[6] *Excelsior*, mai 1920, apud *ibid.*, p. 160.

[7] Présent en Russie soviétique lors de révolution bolchevique. Les questions qu'il pose, lors d'une interview, à Lénine, lui valent un *séjour* inoubliable dans les prisons du régime: *En prison sous la terreur russe*, Paris, Hachette, 1920 (couronné par l'Académie française); *Les dessous du chaos russe*, Paris, Hachette, 1920 (couronné par l'Académie française).

[8] Auteur du célèbre ouvrage *Teen Days that Shook the World*, (*Dix jours qui ébranlèrent le monde*), éd. française, Paris, Ed. Sociales, 1974.

[9] Ed. Helsey, préface aux *Histoires des grands chemins*, Paris, Albin Michel, 1932, p. 11.

[10] Republiés dans le recueil posthume *Dans la Russie des soviets*, Paris, Ed. Arléa, 2008.

[11] Assouline, *op. cit.*, p. 176-177.

[12] *Ibid.*, pp. 454-465, ainsi que l'enquête entreprise par B. Cahier, *Albert Londres, Terminus Gardafui*, Paris, Arléa, 2012.

[13] *Excelsior* du 3 juin 1922, *apud*, Assouline, *op. cit.*, p. 207, article repris dans *La Chine en folie*, Paris, Albin Michel, 1925. Une partie des ces reportages ont été réédités dans *Mourir pour Shanghai*, «Grands Reporters», (Dix – dix huit) 10/18», Paris, 1984. Une autre édition de *La Chine en folie* chez Arléa, Paris, 2011.

[14] A. Londres dans l'Avant-propos à *Terre d'ébène (la traite des noirs)*, Paris, Albin Michel, 1929, apud Assouline, *op. cit.*, p. 389. Seconde édition, collection «Grands Reporters», (Dix – dix huit) 10/18», Paris, 1984. Une nouvelle édition chez Arléa, Paris, 2008.

[15] Dernière édition chez Arléa, Paris, 2008. Lorsqu'en 1937 un décret-loi mit fin à ces établissements de la honte, une de principales causes évoquées était l'ouvrage d'Albert Londres, ainsi que la portée qu'il a eu au sein de l'opinion publique. Ses enquêtes ainsi que sa renommée incontestable obligent les autorités à réagir et parfois même à reformer, voir le chapitre de Assouline, *op. cit.*, pp. 244-273.

[16] *Ibid.*, p. 310.

[17] A. Londres, *Dante n'avait rien vu (Biribi)*, Paris, Albin Michel, 1924, 2e édition collection «Grands Reporters», (Dix – dix huit) 10/18», Paris, 1975. Nouvelle édition chez Arléa, Paris, 2010.

[18] *Le Petit Parisien* du 17 octobre 1928, *apud* Assouline, *op. cit.*, 383.

[19] *Ibid.*, pp. 381-383. Sur ce voyage en Afrique, voir aussi D. Folléas, *Albert Londres en terre d'ébène*, Paris, Arléa, 2009.

[20] M. Palmer, *Des petits journaux aux grandes agences*, Paris, Aubier, 1983, apud Assouline, *op. cit.*, p. 58.

[21] *Ibid., loc. cit.*

[22] *Ibid.*, p. 282. Voir aussi les propos de Charles Laurent rédacteur en chef du *Matin* dans les années vingt: «*Albert Londres écrivait comme il marchait: tout droit devant lui*», apud *ibid.*, p. 281, et de Elie-Joseph Bois, le patron d'Albert Londres au *Petit Parisien*: «*Il avait moins le souci de l'exactitude que celui de la vérité*», *ibid.*, *loc.cit.*

[23] Lacassin, «Préface pour effacer la chute de Byzance», *op. cit.*, p. 13-14.

[24] Ce prix a été institué une année après la disparition du journaliste par sa fille Florise Londres. Voir notamment, *Grands reportages, les 40 prix Albert Londres (1946-1986)*, Paris, Arléa, 1986. Sur Albert Londres on pourra consulter également avec profit : Florise Londres, *Mon père*, Paris, Albin Michel, 1934, réédité chez Rocher/Serpent à Plumes, 2000; P. Mousset, *Albert Londres, l'aventure du grand reportage*, Paris, Grasset, 1972.

[25] Articles rassemblés dans le recueil intitulé *La grande guerre*, Paris, Arléa, 2010.

[26] Publié dans *Le Matin* du 21 septembre 1914.

[27] Lacassin, *op. cit.*, pp. 8-9; Assouline, *op. cit.*, p. 74-75.

[28] *Ibid.*, p. 80. Une excellente reconstitution des opérations de la flotte alliée avec des cartes et des schémas chez A. Banks, *A Military Atlas of the First World War*, 4e éd., Leo Cooper, 2001, pp. 115-117.

[29] Assouline, *op. cit.*, pp. 82-84.

[30] *Ibid.*, p. 85. Sur les combats de Gallipoli, il existe une très vaste bibliographie. Voir notamment le récit de l'écrivain britannique Compton Mackenzie (1883-1972) qui prit part aux opérations militaires dans l'entourage du général Hamilton, *Gallipoli Memories*, Cassel, 1929. Nous renvoyons aussi aux schémas tactiques et stratégiques de A. Banks, *op. cit.*, pp. 118-129, l'analyse de B. Liddell Hart, *History of the First World War*, Pan Books, 1972, pp. 157-182, ainsi que les études suivantes : A. Goutard, «La campagne des Dardanelles (1915)», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 35, Paris, 1976, pp. 121-161; P. Hart, *Gallipoli*, Oxford Univ. Press, 2011; P. Chasseaud, P. Doyle, *Grasping Gallipoli, Terrain, Maps and Failure at the Dardanelles. 1915*, Spellmount, 2015.

[31] Assouline, *op. cit.*, p. 86-87.

[32] P. Renouvin, *La crise européenne et la Grande Guerre (1904-1918)*, Paris, Félix Alcan, 1934, pp. 280-286; Ema Nastovici, «Tratativele dintre Bulgaria şi Puterile Centrale din septembrie 1915 şi implicaţiile lor în relaţiile cu România», dans *Analele Universităţii din Bucureşti*, série Histoire, t. 22, n° 2, pp. 81-94; R. C. Hall, *Bulgaria's Road to the First World War*, Columbia Univ. Press, 1996; J.-N. Grandhomme, *Le Général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie méridionale (1916-1918). Genèse. Aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences. Prolongements et perspectives*, Château de Vincennes, 1999, chap. «La genèse de l'intervention bulgare», pp. 44-48, ainsi que l'analyse assez récente de R. F. Hamilton et de H. H. Herwig, *Decisions for War, 1914-1917*, Cambridge Univ. Press, 2005, pp. 170-174.

[33] Sur la neutralité roumaine voir en général les travaux de C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916-1919)*, (IIIe éd., C. Kiriţescu, M. N. Popa, L. Popa), t. I, Bucarest, Editura Ştiintifică şi Enciclopedică, 1989, pp. 111-229; Constantin Nuţu, *România în anii neutralităţii*, Bucarest, Editura Ştiinţifică, 1972; Elisa Campus, *Din politica externă a României 1913-1947*, Bucureşti, Editura Ştiintifică, 1980, pp. 45-74; Ioan Bulei, *Arcul aşteptării:1914,1915,1916*, Bucarest, Editura Eminescu, 1981.

[34] C. Kiriţescu, *op. cit.*, pp. 138-140, 146-148, 160-163 ; M. Bibiri-Sturia, *Creşterea influenţei germane în România*, Bucarest, 1915; idem, *Germania în România. Eri – Azi – Mâine*, Bucarest, 1916 ; J.-N. Grandhomme, *op. cit.*, chap. «Des promesses aux pressions», pp. 59-63 avec une riche bibliographie; Gh. N. Cazan, Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă*, Bucarest, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1979; Ema Nastovici, *România şi Puterile Centrale în anii 1914-1916*, Bucarest, Editura Politică, 1979.

[35] I. G. Duca, *Amintiri politice*, t. I, Munich, Ion Dumitru Verlag, 1981, pp. 179-180.

[36] *Ibid.*, chap. 13, «Incidentul Poklewski», pp. 174-177; Ioan Bulei, «Un épisode de l'histoire diplomatique de la Première Guerre mondiale: l'incident Poklevski», in *La Présence française en Roumanie pendant la Guerre 1914-1918*, Cluj, 1997, pp. 11-17.

[37] I. G. Duca, *op. cit.*, pp. 74-76; C. Kiriţescu, *op. cit.*, pp. 166-169 ; E. Campus, *op. cit.*, p. 49-54 ; Anastase Iordache, «Incheierea acordului româno-rus din 18 septembrie/1 octombrie 1914. Insemnătatea şi consecinţele sale», *Studii.Revista de istorie*, n° 1, 1976, pp. 49-62.

[38] Gh. Jurgea-Negrileşti, *Troica amintirilor. Sub patru regi*, 2e édition, Bucarest, Cartea Românească, 2007.

[39] Traduction intégrale en français des fragments cités par Matei Cazacu.

[40] Officier de dragons à cheval, il était, nous dit le mémorialiste, «*propriétaire de 300.000 hectares en Ukraine. (Grâce à lui j'ai vu le premier Rolls-Royce). Urusov était venu avec tout l'apparat digne d'un Urusov. Grâce au pouvoir magique de l'argent, il avait restauré une magnifique maison. Il avait un cuisinier tatar, un valet français et la fameuse Esmée, devenue plus tard l'épouse du ministre Grigore Gafencu*», *op. cit.*, p. 65-66.

[41] *Ibid.*, pp. 76-78 et 155-157; *cf.*, aussi Al. Marghiloman, *Note politice*, t. I, Bucarest, 1927, p. 548.

[42] Gh. Jurgea-Negrileşti, *op. cit.*, p. 65-66.

[43] *Ibid.*, pp. 78-79. Voir aussi les considérations de l'oncle Georges, époux de la sœur de la grand-mère, fille du baron Nolde, fraîchement revenu du front, qui déplorait le gâchis que l'entrée de la Roumanie dans la guerre allait entraîner, *ibid.*, pp. 152-3.

[44] *Ibid.*, pp. 81-83. Pour ces deux derniers, c'était lors des élections législatives de l'hiver 1915 quand Vasile Lucaci avait posé sa candidature à Galați, *cf.*, I. G. Duca, *op. cit.*, pp. 204-206. Pour le sauvetage du général Kaledine évadé de la captivité autrichienne et réfugié à Bucarest, par ce même patriote transylvain, voir Jurgea-Negrileşti, *op. cit.*, p. 83.

[45] Stanislas Poklewski-Koziell, voir texte *supra*.

[46] Camille Blondel (1854-1935), ambassadeur à Bucarest du 7 mai 1907 au 13 mai 1916 *cf.*, I. G. Duca, *op. cit.*, pp. 158-159, 242.

[47] Hilmar Freiherr von dem Bussche-Haddenhausen (1867-1939) cf. *ibid.*, p. 64.

[48] Ottokar von Czernin (1872-1932), cf. *ibid.*, pp. 64-65. Nous ne pouvons pas confirmer le fait que Londres avait guetté lui-même la maison de C. I. Brătianu ou il s'agit d'une figure de style utilisée pour entrer dans le vif du sujet. De toute manière la Convention d'alliance avec les puissances de l'Entente a été signée le 17 août 1917 à 11 heures du matin au domicile de Vintilă Brătianu (aujourd'hui Strada Aurel Vlaicu) pour éviter la présence d'éventuels espions ou journalistes qui auraient flairé ce moment tant attendu par les chancelleries des puissances européennes. Voir les détails pittoresques dans les mémoires de I. G. Duca, *op. cit.*, pp. 257-260.

[49] La ville de Cernowitz, voir texte infra, Cernăuți.

[50] La région de Maramureş.

[51] La rivière de Tisza.

[52] La ville de Suceava.

[53] La rivière de Ceremuş (en polonais Czeremosz) affluent de la rivière de Prout.

[54] La ville de Timişoara.

[55] La rivière de Siret.

[56] Vraisemblablement, le restaurant «Capşa».

[57] I. G. Duca, *op. cit.*, p. 164. Une liste des journaux chez J.-N. Grandhomme, *op. cit.*, p. 61. De même la vente du journal «Minerva» racontée par C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 139.

[58] Sur l'activité journalistique de Goga durant la période de la neutralité cf. *ibid.*, p. 143.

[59] N'oublions pas que Londres revenait du front de Gallipoli. Selon les sources cités par J.-N. Grandhomme, *loc. cit.*, en mars 1915, il y avait à peu près 20.000 citoyens allemands présents dans la capitale roumaine.

[60] Emanoil /Mihăiescu/ Porumbaru (1845-1921), Ministre des Affaires Etrangères (4 janvier 1914–8 décembre 1916), membre du Parti National-Libéral, grand-père maternel de l'historien Vlad Georgescu.

[61] Suite au traité international de Berlin (13 juillet 1878) qui mit fin à la guerre russo-turque de 1877-1878, la Bulgarie devient une principauté autonome sous suzeraineté ottomane.

[62] Lors de l'assemblée du 5 octobre 1908 à Veliko Tărnovo, Ferdinand Ier de Saxe-Cobourg et Gotha, élu prince de Bulgarie en 1887, proclame l'indépendance du pays et prend le titre de «tsar des Bulgares». La Bulgarie devient un royaume indépendant.

[63] Défaite de la Bulgarie durant la Deuxième Guerre balkanique (16 juin – 18 juillet 1913) qui déboucha sur le traité de Bucarest (10 août 1913). Voir le dossier publié récemment sur ce sujet «Participarea României la al Doilea Război Balcanic», *Revista de Istorie Militară*, n° 3-4 (137-138), Bucarest, ISPAIM, 2013, pp. 1-93, avec sources et bibliographie.

[64] N. Nikov, «Les relations franco-bulgares (1913-1915)», *Etudes balkaniques*, t. X, Sofia, 1974, pp. 281-291.

[65] Le roi des Hellènes, Constantin Ier (1913-1917; 1920-1921), beau-frère de l'empereur Guillaume II. Voir à son sujet la biographie de E. Driault, *Le roi Constantin*, Versailles, 1930 avec le compte-rendu de Nicolae Iorga dans la *Revue Historique du sud-est Européen*, t. VII, n° 7-9, 1930, pp. 149-151.

[66] Vasil Hristov Radoslavov (1854-1929), président du Conseil des ministres à deux reprises: 28 août 1886 – 10 juillet 1887; 17 juillet 1913 -21 juin 1918. Il engagea la Bulgarie dans la guerre du côté des Puissances Centrales.

[67] Maurice-Paul-Emmanuel Sarrail (1856-1929), figure parmi les meilleurs généraux français de la Grande Guerre. Londres lui vouait un véritable culte, conscient de l'énorme travail que le général avait entrepris pour améliorer le sort des soldats alliés, livrés à eux-mêmes au camp retranché de Salonique. Voir notamment ses mémoires, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, Paris, Flammarion, 1920, rééditées et commentées par Rémy Porte, éd., SOTECA, 2012.

[68] P. Allard, *L'Oreille fendue*, Paris, 1933, *apud*, J.-N. Grandhomme, *op. cit.*, p. 82.

[69] Cité d'après *Ibid.*, pp. 116-117. Voir aussi le chap. «L'établissement du camp retranché de Salonique», pp. 82-84 avec source et bibliographie.

[70] Voir n. 48, *supra*. Sur la décision roumaine voir aussi les propos de Hamilton-Herwig, *op. cit.*, pp. 174-178.

[71] Qui écrivit plus tard sa biographie, *Le destin de Lord Thomson of Cardington, suivi de Smaranda par le brigadier général Lord Thomson of Cardington*, préfacée par James Ramsay Mac Donald, Paris, Flammarion, 1932.

[72] Sur l'achat préventif des récoltes de céréales par les Anglais et par les Allemands en 1915-16, voir toujours le savoureux témoignage de Gh. Jurgea-Negrileşti, *op. cit.*, p. 88 et suiv.

[73] *Ibid.*, pp. 158-161.

DE LA TSINGTAO LA FALKLANDS – DISTRUGEREA ESCADREI GERMANE A ASIEI ORIENTALE

ANDREI POGĂCIAȘ*

Abstract

The German fleet was a new weapon at the start of World War One, and was mainly created to support the German colonies in Africa and the Pacific. While the main body of the fleet was stationed in Germany, the Pacific waters were navigated by the Ostasiengeschwader, the East Asia Squadron, under the command of Vice-Admiral Von Spee. While trying to destroy as many British and enemy ships as possible and return to home waters, the squadron was completely destroyed at the battle off the Falklands Islands by British unchallenged naval superiority.

Keywords: *Ostasiengeschwader, World War I, tactics, naval battle, von Spee, Falklands*

Primul Război Mondial este cunoscut mai ales pentru Frontul de Vest, unde luptele s-au dat timp de patru ani în tranșeele care se întindeau din Elveția la Marea Mânecii. Frontul de Est a fost mult mai mobil, dar a fost în mare parte dat uitării de istoriografie, la fel ca micile dar sângeroasele fronturi otomane.

Cursa înarmărilor navale înainte de 1914

Și mai obscur este războiul naval din anii 1914-1918, mai ales cel dus flota germană, proaspăt construită la insistențele împăratului Wilhelm al II-lea, secondat de unii dintre comandanții imperiali. În primul rând, dorea să-și protejeze noile colonii, care aveau neapărată nevoie de existența unei flote de război puternice. Momentul era propice, Marea Britanie fiind mai mult interesată de Franța[1], inamicul ei occidental tradițional, stat care reprezenta un real pericol colonial în Africa, și se înțelegea foarte bine cu Rusia, un alt potențial imens pericol pentru posesiunile asiatice ale Londrei. Germania nu era privită ca o posibilă forță navală, demnă de a răsturna întâietatea *GrandFleet* pe oceanele lumii.

Astfel, britanicii au început, în 1889, un program de construire de noi nave, urmând teoria că flota britanică trebuie să fie în stare să se confrunte concomitent cu următoarele două flote din lume, alipite[2]!

Observând intențiile britanice, Franța a demarat și ea construcția de nave moderne, în anul următor. Peste încă un an, ca urmare a încheierii alianței franco-ruse, cele două părți au început să facă schimb de experiență navală, circulând chiar zvonuri că rușii vor primi voie să folosească o bază navală de la Bizerta, în Tunisia[3]. Aceasta a generat automat alarmă la Londra și Berlin deopotrivă[4].

---

* Doctor al Facultății de Istorie din cadrul Universității Babeș-Bolyai.

După înfrângerea din 1871 în fața Germaniei, Franța se orientase spre Africa, unde intențiile sale coloniale se loveau de cele britanice. Flota franceză era foarte modernă, francezii aplicând primii, chiar înaintea britanicilor, toate inovațiile tehnice de ultimă oră[5]. În fața alianței franco-ruse, Londra avea opțiunea de a se alia cu Germania, opțiune nevalorificată însă din varii motive.

Strategia navală germană s-a bazat pe „teoria riscului", emisă de amiralul von Tirpitz. Fără a numi expres Marea Britanie, dar înțelegându-se că despre ea este vorba, teoria spunea că inamicul Germaniei va avea întotdeauna o flotă mai numeroasă, dar răspândită în toată lumea, astfel că flota germană va trebui să fie doar atât de puternică încât să poată lupta cu succes împotriva navelor inamice din Europa. Chiar dacă germanii nu ar fi câștigat, trebuiau să provoace daune inacceptabile flotei inamice, de lungă durată[6].

Pentru a atinge acest țel, și pentru a nu irita *Reichstag*[7]-ul și Londra, Tirpitz s-a pronunțat pentru construcția a 60 de noi nave în următorii 20 de ani. Un imbold a fost și Războiul Burilor, din Africa de Sud, unde diplomația germană a intervenit pe căi neoficiale, sprijinind intențiile de independență din zonă. Britanicii au aflat și au început să controleze toate navele comerciale germane care navigau înspre porturile Africii de Sud, o umilință greu de îndurat de către germani[8]. Wilhelm al II-lea a anunțat imediat că flota va fi la fel de puternică precum armata de uscat. Reichstag-ul începea și el să fie convins. Astfel, prima lege germană a flotei, din 1898, prevedea construirea a 19 cuirasate, care vor fi înlocuite după 25 de ani. A doua Lege a Flotei, din anul următor, a hotărât construirea unui număr dublu de cuirasate, 14 crucișătoare mari și 38 crucișătoare mici[9].

Lucrarea lui Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Seapower upon History,* a influențat major cursa înarmărilor navale, având un efect profund mai ales asupra lui Wilhelm al II-lea[10]. În articolul său din anul 1904 din *Marine-Rundschau*, împăratul se pronunța pentru construirea unor crucișătoare foarte bine înarmate, dotate cu artilerie puternică, tocmai din cauza inferiorității numerice în fața inamicilor. Noile crucișătoare avute în vedere trebuiau să adopte caracteristicile cuirasatelor, mai ales rapiditatea[11]. Amiralul Alfred von Tirpitz a propus construirea de cuirasate pentru flota germană, fiind blindate, mai mari decât crucișătoarele și distrugătoarele și având tunuri de calibru mai mare[12]. Germanii nu uitaseră că, în 1870, flota franceză bombardase coasta germană fără vreo opoziție.

Observând intențiile germane, Marea Britanie a început să își întărească flota domestică prin aducerea de nave din Asia și Mediterană, fapt posibil datorită demersurilor diplomatice încheiate cu succes în aceste zone. Amiralul Sir John Fisher, numit în 1904 Prim Lord al Amiralității, a început imediat reforma navală, casând numeroase nave vechi și inutilizabile, și demarând un nou program de construire de nave, fiind responsabil de planificarea și construirea navei *Dreadnought*, în 1906, care va revoluționa concepțiile militare navale din acel moment[13]. Fisher voia nave rapide, care să învingă inamicul prin viteză și putere de foc, pe când Tirpitz voia nave puternice, care să sufere daune, dar să poată lupta în continuare[14].

În același an, programul naval german s-a oprit, trecându-se imediat la proiectarea de nave de tip *dreadnought*. În 10 ani, Germania a construit a doua flotă ca mărime din lume, pornind aproape de la zero, industria germană având capacitatea de a construi 8 *dreadnought*-uri pe an! Imediat, Austro-Ungaria și Italia au demarat și ele programe de construcții de astfel de nave[15].

În ciuda încercărilor germane, tot Marea Britanie avea avantajul numeric în 1914 – 21 cuirasate față de 15 germane, 9 crucișătoare față de 5, 40 de cuirasate pre-Dreadnought, față de 22.

Primele lupte

Luptele navale au început în oceanele Pacific și Atlantic, unde acționau și nave comerciale înarmate, care vânau navele comerciale ale aliaților. Au rămas celebre navele *Karlsruhe*, *Kaiser Wilhelm der Grosse*, *Cap Trafalgar*, *Prinz Eitel Friedrich*, *Kronprinz Wilhelm*, pentru raidurile încununate cu succes.

Englezii aveau nevoie de o victorie navală decisivă, care să liniștească navele germane, și să restabilească rutele comerciale[16]. Marele avantaj al britanicilor a fost capturarea unor coduri navale germane de către ruși, de pe o navă

germană din Marea Neagră, și transmiterea acestora autorităților de la Londra. Odată interceptate, mesajele germane dezvăluiau imediat britanicilor orice mişcare a flotelor inamice.

Flota germană era concentrată în apele teritoriale, în afară de câteva care operau în lume – în Caraibe, crucișătorul uşor *Dresden*; în estul Africii, *Königsberg*; la Tsingtao, „perla" flotei germane, Escadra Asiei de Est[17], formată din cuirasatele moderne *Scharnhorst* și *Gneisenau*, plus crucișătoarele *Leipzig*, *Nürnberg*, *Emden*, escadră comandată de amiralul von Spee[18].

Marea Britanie avea câteva baze/escadre în lume – în China, un cuirasat și patru crucișătoare; în India, un cuirasat și două crucișătoare; la Capul Bunei Speranțe, trei crucișătoare. Acestora li se alăturau flotele australiană și neozeelandeză – un crucișător și șapte crucișătoare uşoare, și nave aliate – 2 crucișătoare franceze, 2 crucișătoare rusești și flota japoneză. Teoretic, aceste flote ar fi trebuit să spulbere flota germană din Asia, dar aliații trebuiau întâi să localizeze navele lui von Spee, mai ales că ordinele inițiale au fost de a proteja transporturile de trupe aliate înspre Africa Germană de Est, trupele *ANZAC* înspre Europa, trupele australiene înspre Noua Guinee, trupele neozeelandeze înspre Samoa[19].

Ordinele navelor germane erau de a ataca navele comerciale aliate, mai ales cele britanice, să țină la distanță flotele străine de apele teritoriale ale Reich-ului și coloniilor, și, dacă e posibil, să distrugă flota britanică din Pacific[20].

În iunie 1914, la Tsingtao, Maximilian von Spee[21] a pornit într-un voiaj planificat spre posesiunile germane din Pacific, cu întoarcere pe 20 septembrie. Pornit pe 20 iunie, von Spee a primit un avertisment de conflict de la Berlin pe 7 iulie, când se afla la Truk, și a navigat est, înspre Ponape/Pohnpei. Știind că în cazul unui conflict va fi vânat de flotele aliate, von Spee a ordonat tuturor navelor germane, inclusiv navei Dresden, din Caraibe, să vină la întâlnire în Pacific. Pe data de 1 august, la Ponape, a venit și înștiințarea de la Berlin privind starea de război, navele făcând pregătiri temeinicie pentru angajamentele navale ce vor urma. În 11 august, întreaga flotă s-a adunat la insulele Pagan, urmând a se lua o decizie privind calea de urmat. Era clar că nu putea să se întoarcă la Tsingtao sau să navigheze spre Africa de Est Germană, nici să atace porturile australiene, bine înarmate, pregătite încă din secolul trecut să facă față cu succes unei încercări de invazie rusești. Singura cale era să navigheze spre America de Sud, unde putea intercepta convoaie comerciale aliate, putea face aprovizionarea din porturile statelor neutre, ocolind apoi sudul continentului pe la Capul Horn spre Atlantic, unde putea din nou să cauzeze daune flotelor aliate și să încerce, eventual, să se întoarcă în Germania.

Decizia a fost comunicată căpitanilor de sub comanda sa, în data de 13 august. Căpitanul Karl von Müller[22], de pe *Emden*, a cerut doar ca nava sa să rămână în Pacific, urmând a cauza distrugeri navelor aliate și a crea confuzie cu privire la localizarea flotei germane. Von Spee a fost de acord. În aceeași seară, flota a ridicat ancora și a pornit spre Insulele Marshall.

Emden și-a îndeplinit misiunea, atacând numeroase ținte, printre care portul Madras, unde bombardează rafinăriile de pe țărm, milioane de tone de petrol arzând incontrolabil; în octombrie, deghizată în navă britanică, a pătruns în portul Penang, scufundând crucișătorul rus *Zhemchug* și distrugătorul francez *Mousquet*; în 9 noiembrie, în timp ce încerca să trimită trupe pe uscat în insulele Cocos pentru a distruge o stație radio britanică, Emden a fost atacat de crucișătorul *HMS Sydney*, net superior ca armament. *Emden* s-a luptat eroic, dar a lovit un recif, aici sfârșindu-se epopeea sa războinică[23].

Von Spee a ajuns la 19 august la Eniwetok, unde britanicii distruseseră stațiile radio, astfel încât nava *Nürnberg* a fost trimisă în Hawaii pentru a comunica Berlinului că flota se îndreaptă spre Chile. În 7 septembrie, la insula Christmas, *Nürnberg* și celelalte nave scăpate de la Tsingtao s-au alipit flotei. În 22 septembrie, von Spee a atacat portul Papeete, în Tahiti, scufundând 2 nave și avariind grav portul și orașul. Nu s-a apropiat de port și nu a trimis trupe pe uscat, temându-se de minele navale franceze. Atacul a avut rolul de a dezvălui, măcar pentru moment, poziția flotei germane. De aici, von Spee s-a îndreptat spre insulele Marquesas, apoi Insula Paștelui[24].

La începutul lunii octombrie, *Dresden* a transmis un mesaj prin care raporta lui von Spee că a intrat în Pacific, dar este urmărită de

2 nave britanice. *Dresden* a primit ordin să vină la Insula Paştelui. Mesajul a fost interceptat de britanici, care au început să se pregătească de confruntare. Faptul că von Spee se îndrepta spre America de Sud putea însemna că vrea să treacă în Atlantic, ceea ce era deja un real pericol.

În 14 octombrie, la Insula Paştelui a ajuns şi *Leipzig*, cu cărbuni de la San Francisco şi cu ştiri despre război. Guvernatorul Insulei Paştelui, un englez, fără radio pe insulă, habar nu avea că lumea se află în război, şi i-a aprovizionat pe germani cu tot ce le-a trebuit[25].

Pe 18 octombrie, după alimentarea cu cărbuni, flota a ridicat ancora spre Valparaiso.Von Spee primise mână liberă de la Berlin, atâta timp cât producea cât mai multe pierderi inamicului, cât mai multă vreme.

Bătălia de la Coronel

Dinspre Capul Horn venea o escadră britanică, complet inadecvată pentru o confruntare cu *Scharnhorst* şi *Gneisenau*. Navele de sub comanda contraamiralului Christopher Cradock[26] erau însă vechi şi echipajele lipsite de experienţă, fiind din Rezervă şi Paza de Coastă[27]. Pornită din apele teritoriale britanice, flota trebuia, în viziunea Amiralităţii, să îşi stabilească baza în Insulele Falklands şi să caute flota lui von Spee, până la Valparaiso, şi să o distrugă, laolaltă cu orice alte nave comerciale germane ar fi întâlnit. Cradock a trimis 3 nave în căutarea lui *Dresden*, despre care aflase că naviga prin strâmtoarea Magellan, nave ajunse în 15 octombrie la Valparaiso, ancorând alături de pacheboturi germane, care au transmis imediat informaţia. Cradock stătea în expectativă la Stanley, existând pericolul ca el să intre în Pacific, iar von Spee în Atlantic. Totodată, germanii ar fi putut să treacă în Caraibe prin canalul Panama, deţinut de SUA, stat neutru, care a anunţat că trei nave militare pot trece în acelaşi timp prin canal. Sătul de ordinele londoneze, Cradock a pornit de la Stanley înspre Strâmtoarea Magellan în 22 octombrie[28].

Misiunea sa a eşuat însă în mod tragic, navele sale neputând face faţă tunurilor de pe navele germane şi manevrelor executate de von Spee. În după-amiaza zilei de 1 noiembrie, cele două flote s-au întâlnit, germanii[29] poziţionându-se între escadra britanică[30] şi ţărm, pentru ca malul întunecat să ascundă siluetele navelor, în timp ce luna lumina bine navele britanice. Folosind viteza şi tirul precis – o salvă la 20 de secunde – germanii au distrus în aproximativ o oră nava lui Cradock, *Good Hope*, care s-a scufundat cu toţi cei 919 membri ai echipajului, după care au scufundat şi crucişătorul *Monmouth*, la ora 21.00, cu toţi cei 735 marinari la bord[31]. Germanii au suferit pierderi şi daune minime.

Bătălia din largul Insulelor Falklands

Ştiind că britanicii vor căuta să-şi ia revanşa, von Spee a intrat în Atlantic, hotărât să încerce o lovitură de importanţă strategică: distrugerea depozitelor de cărbuni şi a staţiei radio de la Stanley, capitala Insulelor Falklands. Totodată, muniţia nu era îndeajuns, mai ales pentru tunurile de calibru mare, iar depozitele se aflau în Germania. Şansele escadrei germane de a ajunge acasă erau extrem de reduse, iar von Spee ştia aceasta. O victorie la Stanley ar fi oprit flota britanică de a controla Atlanticul de Sud, aceasta fiind singura bază navală de unde navele care operau în zonă se puteau aproviziona cu cărbuni. Între timp, Berlinul îi transmisese că întreaga flotă germană îi va ieşi în întâmpinare în larg, dacă va veni înspre Germania. După mai bine de trei săptămâni de aşteptare inutilă şi inexplicabilă, escadra germană a pornit înspre Capul Horn, trecând cu greu prin furtunile de aici[32]. Dacă nu ar fi aşteptat atât, von Spee ar fi găsit portul Stanley gol, iar istoria *Ostasiengeschwader* ar fi fost cu siguranţă alta.

Planul lui von Spee era de a observa portul şi de a efectua operaţiuni de deminare, dacă acesta era gol. Urma un desant şi distrugerea depozitelor şi staţiei radio. Apoi, întreaga escadră ar fi navigat spre casă. Doar von Schönberg, căpitanul lui *Nürnberg*, a fost de acord cu planul...

Britanicii, în stare de şoc după înfrângerea de la Coronel, au trimis mai multe nave[33] spre Falklands, sub comanda vice-amiralului Sturdee[34]. Acestea au ajuns în Insulele Falklands în dimineaţa de 7 decembrie, şi au început imediat aprovizionarea cu cărbuni şi pregătirea pentru confruntarea cu von Spee, chiar dacă nu se ştia exact unde e acesta. În seara aceleiaşi zile au ajuns şi informaţiile despre carbonierele germane văzute pe coasta estică a Americii de Sud, în zona Montevideo-Rio de la Plata. Escadra germană trebuia deci să fie aproape. Sturdee a fixat plecarea escadrei de la

Stanley pentru a doua zi seara, înspre Strâmtoarea Magellan, în căutarea lui von Spee, cu cât mai multe provizii la bord[35].

În data de 8 decembrie, dimineața devreme, în timp ce navele, ancorate în două locații la oarecare distanță unele de altele, erau în pregătiri, unele chiar în reparații, observatorii de pe țărmul opus au dat alarma, după ce au văzut două coloane de fum la sud-vest. O singură navă britanică era gata de luptă și putea să iasă în larg. Abia după o jumătate de oră, la 08.15, Sturdee a dat ordinele de ieșire în larg, indiferent de starea navelor. O scurtă perioadă de haos s-a instalat, în timp ce carbonierele intrau în port, și navele de război manevrau spre ieșire. În mod normal, le-ar fi trebuit o oră să fie pregătite, dar inamicul era deja la aproximativ 8 mile/15 kilometri – cele două nave care trebuiau să atace portul, și 20 mile/35 kilometri – von Spee cu restul navelor. Sturdee a trimis imediat mesaj Londrei că escadra germană atacă baza, provocând stupoare și panică în birourile Amiralității[36].

Gneisenau și *Nürnberg* se pregăteau să urmeze planul de desant și bombardament, când au observat mult prea mult fum acolo unde era portul. Pentru a ajunge în raza vizuală a celor din Stanley, germanii ar fi trebuit să ocolească o parte a insulei, acolo unde însă îi aștepta *Canopus*, trasă pe mal, care a deschis focul asupra navelor germane la 09.20[37]. Von Spee fusese anunțat că nave britanice sunt în port, dar încă nu știa cu ce are de-a face, sperând că se va lupta cu nave vechi, pe care le putea scufunda ușor, ca la Coronel.

În jurul orei 10.00, escadra britanică a ieșit în larg. Navele, având artilerie de calibru mai mare și cu bătaie mai lungă decât cele germane, primiseră ordine clare: luptă în formație dacă inamicul păstrează formația, în caz contrar, vânătoarea individuală.

La 12.47, crucișătoarele *Invincible* și *Inflexible* au deschis focul asupra lui *Leipzig*. Von Spee putea încă să se retragă, dându-și seama că nu prea are șanse reale împotriva escadrei britanice, dar ar fi însemnat că o sacrifică pe *Leipzig*[38]. Bazându-se pe noroc, la 13.20 a dat ordinul de atac, transmițând totodată crucișătoarelor ușoare care-l însoțeau că sunt libere să se salveze. *Glasgow*, *Kent* și *Cornwall* au intrat imediat în urmărirea lor. Cu toate că fumul din coșurile navelor britanice sufla înspre germani, blocând astfel aproape complet vizibilitatea tunarilor, von Spee nu a reușit să lovească decisiv. Abia după ora 15.00, ajungând la circa 9000 de metri depărtare, artileria a lovit în plin în ambele tabere, daunele fiind mai mari pe navele germane, cele britanice având blindaj mai gros. Sturdee știa că trebuie să câștige rapid bătălia, navele sale neavând destul cărbune la bord pentru o urmărire de lungă durată.

Nava amiral *Scharnhorst* a fost prima care s-a scufundat. La 16.17, după ce i-a transmis lui *Gneisenau* să fugă, nava s-a întors pe o parte și a mers la fund cu toți cei 860 de marinari, inclusiv von Spee și unul dintre fiii săi.

La 17.50, *Gneisenau* a fost sabordat, doar 176 de membri ai echipajului fiind salvați de britanici, printre ei nefiind nici căpitanul navei, nici locotenentul Heinrich von Spee, al doilea fiu al vice-amiralului.

Între timp, două carboniere germane fuseseră scufundate de britanici, la fel nava *Leipzig*, care a luptat eroic, dar fără șanse, împotriva navelor *Glasgow* și *Cornwall*. *Nürnberg* a fost scufundată de Kent, după o luptă cruntă, doar 12 supraviețuitori fiind salvați de britanici, din care 6 au murit ulterior din cauza rănilor și hipotermiei.

Dresden, singura navă scăpată de la Falklands, a reintrat în Pacific, unde a fost scufundată în martie 1915, de *Kent* și *Glasgow*, în bătălia de la Mas A Tierra, în insulele Juan Fernandez[39].

Epilog

Cu toate că britanicii cunoșteau codurile navale germane, înfrângerea ar fi putut fi evitată, și probabil von Spee ar fi ajuns cu toate navele în porturile germane, dacă, după Coronel, nu ar fi rămas în Pacific timp de mai bine de trei săptămâni. O întâlnire cu escadra britanică ar fi putut fi evitată, iar soarta navelor lui von Spee ar fi fost, cu siguranță, schimbată. În mod ciudat, crucișătorul german purtând numele lui von Spee a fost sabordat în apropiere de Insulele Falklands, în fața portului Montevideo, în 1939, pentru a nu fi capturat de britanici.

Astfel a luat sfârșit aventura navală germană în primul Război Mondial. În afară de Bătălia Jutlandei, din 1916, încheiată indecis în fața britanicilor, marina germană nu va avea confruntări decisive de-a lungul războiului și nu își va părăsi porturile sau apele teritoriale,

rămânând în istorie mai mult pentru revoltele de tip bolşevic din 1918.

Bibliografie:

Bernard Ireland – *War at Sea 1914-45*, London, Cassell, 2008.

Gary Staff – *German Battlecruisers 1914-18*, Oxford, Osprey Publishing, 2006.

Gary Staff – *German Battleships 1914-18, (1)*, Oxford, Osprey Publishing, 2010.

Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914. Duel in the South Atlantic*, Oxford, Osprey Publishing, 2012.

Victoria Carolan – *WW1 at Sea*, Harpenden, Pocket Essentials, 2007.

NOTE

[1] Bernard Ireland – *War at Sea 1914-45*, p. 22.

[2] Idem, p.23.

[3] Ibidem.

[4] Idem, p. 24.

[5] Victoria Carolan – *WW1 at Sea*, p. 14.

[6] Bernard Ireland – *War at Sea 1914-45*, p. 29.

[7] Parlamentul german s-a lăsat greu convins să voteze bugete pentru construirea unei flote de război.

[8] Bernard Ireland – *War at Sea 1914-45*, p. 30.

[9] Gary Staff – *German Battleships 1914-18, (1)*, p. 6.

[10] Victoria Carolan – *WW1 at Sea*, p. 17.

[11] Gary Staff – *German Battlecruisers 1914-18*, p. 3.

[12] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 6.

[13] Bernard Ireland – *War at Sea 1914-45*, p. 31.

[14] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 7.

[15] Victoria Carolan – *WW1 at Sea*, p. 20.

[16] Mici confruntări navale au avut loc în 1914 în Marea Nordului, de ex. la Heligoland.

[17] *Ostasiengeschwader*, numită şi ”*Die Geschwader*”/*Escadra*.

[18] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 9.

[19] Idem, p. 11.

[20] Idem, p. 12.

[21] Maximilian Reichsgraf von Spee, născut în Copenhaga în 1861, a intrat în Marină în 1878, servind în coloniile din Africa Occidentală. Ajunge Şef de Stat Major al flotei Balticii în 1908, contra-amiral în 1910, vice-amiral şi comandant al escadrei Asiei de Est/*Ostasiengeschwader* în 1912. Moare la 8 decembrie 1914, în timpul bătăliei din largul Insulelor Falklands.

[22] Karl Friedrich Max von Müller, născut în 1873, a intrat în Marină în 1891, servind multă vreme drept comandant de canonieră în Africa de Est Germană, unde a contractat malarie. Reintrat în serviciu activ în 1913, este numit în acelaşi an căpitan al crucişătorului Emden, din flota de la Tsingtao, de unde ridică ancora de urgenţă la 31 iulie 1914, aflând de situaţia iminentă de război. Face raiduri în Oceanul Indian, având 14 capturi navale, până când nava sa este atacată şi eşuează pe un recif. Şi-a petrecut prizonieratul în Malta, apoi Marea Britanie, fiind repatriat în Germania în 1918, unde moare în 1923.

[23] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 19.

[24] Idem, p. 20.

[25] *Ibidem*.

[26] Contra-amiralul Sir Christopher George Francis Maurice Cradock, născut în 1862, a intrat în Marină în 1875, servind în apele teritoriale, Marea Mediterană şi China. Este numit în 1912 comandant al flotei britanice din Bermude. Moare în bătălia de la Coronel, în 1 noiembrie 1914.

[27] Abia după dezastrul de la Coronel, Londra va trimite înspre Atlanticul de Sud crucişătoare de ultimă generaţie şi alte nave capabile de luptă reală.

[28] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 30.

[29] Navele Scharnhorst, Gneisenau, Nürnberg, Leipzig, Dresden.

[30] Navele Good Hope, Monmouth, Glasgow, Otranto. Nava Canopus nu a ajuns în timp util pentru bătălie.

[31] Germanii au cerut navei să se predea. Monmouth, grav avariată şi arzând aproape complet, a inversat motoarele şi a încercat să lovească nava Nürnberg. Aceasta a tras cu toate tunurile, scufundând nava britanică.

[32] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 63.

[33] Invincible, Inflexible, Carnarvon, Cornwall, Kent, Canopus, Bristol, Glasgow, navele civile înarmate Orama şi Macedonia.

[34] Sir Frederick Doveton Sturdee, născut în 1859, a servit în Marină in 1871, în apele teritoriale, India, M. Mediterană, Australia şi birourile Amiralităţii, ajungând şef de Stat Major al flotei din Mediterană, ulterior a Canalului Mânecii. Moare în 1925.

[35] Michael Mc Nally – *Coronel and Falklands 1914*, p. 69.

[36] Idem, p. 71.

[37] Idem, p. 72.

[38] Idem, p. 75.

[39] *Idem*, p. 86.

GLADIATORI ŞI PREOŢI LA GURILE DUNĂRII*

MARIUS-CRISTIAN STREINU**

Abstract

Gladiator combats arrive in the Lower Danube area by means of the imperial cult that eventually replaced the cult of Rome. The particular type of entertainment represented, on one side, a tool for prompting the process of Romanization by emphasizing the might and magnificence of Rome and, on the other side, played the role of distracting the people from day to day issues and hardships. The gladiatorial phenomenon penetrates our area just when it had arrived at its peak, in the 2nd century A.D. Clear evidence of gladiator combats and their direct connection to the imperial cult are found only in the city of Tomis where six gladiators are attested due to the discovery of their funerary monuments. Due to the same type of discoveries, in the same city are also known 3 pontarchs who had organized such combats. One irrefutable argument for the importance of presenting gladiator combats is given by the discovery of the remains of an amphitheater, today under the Ibis Hotel (jud.Constanta). The end of this type of entertainment is due to the wide spread of Christianity, hypothesis sustained by the building of a basilica in the aforementioned amphitheater in order to consecrate the ground.

***Keywords**: Danube mouths, gladiators, Tomis, Roman Empire*

Luptele de gladiatori sunt atestate pentru prima dată în lumea romană la Roma, în secolul al III-lea a.Chr., mai exact în anul 264 chiar în ajunul primului război punic. La acea dată, Marcus şi Decimus Iunius Pera, cel din urmă fusese consul în anul 266 a.Chr., au prezentat cu ocazia funeraliilor tatălui lor Iunius Brutus Pera trei perechi de gladiatori care s-au luptat până la moarte în Forum Boarium[1]. Aşadar, luptele de gladiatori au avut iniţial un caracter funerar pierzându-şi acest aspect mult mai târziu, abia în timpul împăratului Augustus care a centralizat organizarea, desfăşurarea, ordinea şi disciplina acestui spectacol sub autoritatea imperială.

Odată cu expansiunea teritorială a Imperiului Roman spre est, pătrund în provinciile noi cucerite obiceiurile, modul de viaţă şi de

* Aceast articol a beneficiat de suport financiar prin proiectul „Rute de excelenţă academică în cercetarea doctorală şi post-doctorală-READ, contract nr. POSDRU/159/1.5/S/137926, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013".

** Doctorand Universitatea Bucureşti.

divertisment specific romane. În spațiul estic grecesc luptele de gladiatori pătrund timid și relativ târziu, exact în momentul culminant al gladiaturii, în secolul al II-lea p.Chr. Această pătrundere și dispersie a luptelor de gladiatori în estul grecesc, și aici se cuvine să introducem și teritoriul Dobrogei de azi dat fiind faptul că acesta a fost „guvernat” de civilizația greacă încă din secolul al VII-lea a.Chr.[2], s-a datorat celebrării cultului imperial, substitutul cultului Romei; motiv pentru care trecerea la cultul imperial a fost lină și îmbrățișată fără echivoc de populația grecească.

În teritoriul stăpânit de romani, de la gurile Dunării până în sudul României, marginit la vest de Dunăre și la est de Marea Neagră, cunoscut astăzi ca Dobrogea, luptele de gladiatori sunt atestate într-un singur oraș, Tomis. Nu trebuie să uităm că Tomis este un oraș grecesc care nu și-a pierdut acest caracter nici sub stăpânirea romană. Luptele de gladiatori de aici sunt legate de celebrarea cultului imperial, situație indicată de trei inscripții ce menționează pontarhi. Una dintre ele se găsește pe o bază ridicată de Sfatul și Poporul metropolei în cinstea lui Aurelius Priscinus Isidorus, pontarh și mare preot, datată 212-235 p.Chr., care în timpul magistraturii a organizat lupte de gladiatori și fiare timp de șase zile[3]:

Ἀγαθῆι τύχηι· / κατὰ τὰ δόξαντα τῇ κρατίστῃ βουλῇ / καὶ τῷ λαμπροτάτῳ δήμῳ τῆς /

λᾳμπροτάτης μητροπόλεως Τόμεως / Αὐρήλιον Πρείσκιον Ἰσίδωρον /

τọ̀ν ποντάρχην καὶ ἄρξαντα τὴν / πρώτην ἀρχὴν ἁγνῶς καὶ ἀμέμπτως /

καὶ ἀρχιερασάμενον, τὴν δι’ ὅπλων / καὶ κυνηγεσίων φιλοδόξως φιλοτειμίαν /

ἐφεξῆς ἡμερῶν ἓξ μὴ διαλιπόντα / καὶ τὴν ἀρχιέρειαν, σύνβιον αὐτοῦ, / Οὐλπίαν Ματρῶναν, /

πάσης τειμῆς καὶ ἀρετῆς χάριν, / τὸν καὶ βουλευτὴν καὶ τῶν πρωτευό ντων /

τῆς λαμπροτάτης Φλαουίας Νέας / Πόλεως καὶ Ἀντιπατρίδος.[4]

O a doua dedicație ridicată de Sfatul și Poporul metropolei Tomis este dedicată lui Aurelius Priscius Annianus, pontarh și mare preot, datată 212-235 p.Chr., care în această calitate a dat lupte de gladiatori și fiare[5]:

Ἀγαθῇ τύχῃ· / Κατὰ τὰ δόξαντα τῇ κρατίστῃ / βουλῇ καὶ τῷ λαμπροτάτῳ δήμῳ τῆς λαμ- /

προτάτης μητροπόλεως καὶ / α τοῦ Εὐωνύμου Πόντου Τόμεως τὸν /

ποντάρχην Αὐρ(ήλιον) Πρείσκιον / Ἀννιανὸν / ἄρξαντα τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς μητρο-/ πόλεως τὴν α ἀρχὴν ἁγνῶς καὶ ἀρχιερασά- / μενον, τὴν δι’ ὅπλων καὶ κυνηγεσίων ἐνδόξως /

φιλοτειμίαν μὴ διαλιπόντα, ἀλλὰ καὶ βουλευ- / τὴν καὶ τῶν πρωτευόντων Φλαβίας Νέας Π$_{ό}$- /

λεως, καὶ τὴν ἀρχιέρειαν, σύμβιον αὐτοῦ, / Ἰουλίαν Ἀπολαύστην / πάσης τειμῆς χάριν.[6]

Cea de-a treia inscripție se găsește pe piatra funerară a unui alt pontarh tomitan, anonim de data aceasta, originar din Neapolis din Siria, datată 101-200 p.Chr., care la rândul lui a dat lupte de gladiatori și care, după părerea lui V. Bottez, a avut o *familia gladiatoria* care i-a și pus inscripția[7]:

Σπείρατο μὲν Συρίης με Νε<ή>- / πολις εὐρυάγυια / πλείονα δ’ αὖ πάτρης /

ἐστεφάν[ωσ]ε Τομεύς, / ἥ μ’ ἄλλων μερόπων / πλέον εἴσιδε κοσμηθέντα /

χρυσείοις στεφάνοις / πορφυραίοις τε πέπλοις· / Δὶς γὰρ ἐποντάρχησα /

καὶ Ἄραιως ἆθλα ἐτέλεσα, / τρὶς τελέσας ἀρχὴν / καὶ πόλι{ν} οὐχ ὑβρίσας· /

ταῦτα δ’ ἅπαντα ἀνσας / φθόνῳ πληγεὶς νεμεσήθ,. / ἀλλὰ θεῶν βουλαῖς ἐχθρ (?) /

ψυχαὶ μεμάραντα[ι]. / Ἄρεως ἀθλητῆρες οἳ ἐμοὶ / σταδίοισι δαμέντες /

μνήμην κἀν θανάτῳ / τοῦτο φέρουσι γέρας.[8]

Părerea domnului V. Bottez o împărtășesc cu convingere, fiindu-mi cunoscute cazurile altor mari preoți de cult imperial deținători de *familia gladiatoria*, cum este cazul pontarhului Marcus Iulianus și soția sa, Sesstulia Cyrille din Amisus, care au avut o *famila gladiatoria* în spectacolul pe care l-au organizat cândva în anii 209, 210[9]. *Munera* fiind nelipsită de la ceremoniile legate de cultul imperial, din motive ce țin de aspectul economic și de disponibilitatea gladiatorilor, marii preoți dețineau *familia gladiatoria*. Aceste *familia* puteau fi vândute mai departe de către preoții care își terminaseră sacerdoția, celor care le urmau în funcție[10].

Documentele de la Tomis confirmă încă o dată părerea generală a cercetătorilor că luptele de gladiatori și animale sălbatice sunt strâns legate de cultul imperial[11]. Aristocrații, ca urmare a accederii lor în cel mai înalt punct al ierarhiei municipale, funcția de pontarh și de mare preot al cultului imperial, ofereau tot ceea ce era mai bun în lumea spectacolelor, lupte de gladiatori și animale sălbatice; toate acestea pentru a-și arăta devotamentul față de împărat[12].

Pentru desfășurarea unor astfel de evenimente era necesar un spațiu special, amfiteatrul. Această structură impresionantă, chiar și la dimensiuni reduse, prinsă în centrul complexului cult imperial, proiecta structura societății romane și servea ca amintire perpetuă a hegemoniei Imperiului[13].

Pe teritorul Dobrogei, care făcea parte din provincia Moesia Inferior, se cunoaște până în momentul de față un singur edificiu de acest gen, la Tomis. Aici, la finele anilor '80, în timpul lucrărilor pentru construirea hotelului Partidului Comunist Român (PCR), astăzi hotel Ibis, în perimetrul dintre străzile Mircea cel Bătrân, Ecaterina Varga, Negru Vodă și Dragoș Vodă, a ieșit la iveală acest amfiteatru[14]. Peste edificiu, ca și la Marcianopolis, se afla o basilică creștină. Zidul elipsoidal indică o arenă cu diametrul mare de 55-60 m și diametrul mic de 30-35 m; în timp ce pe spătarul unei banchete se păstrează o inscripție ce menționează un nume fragmentar, în mod cert numele ocupantului[15]. Existența unui amfiteatru este atestat și de un număr de trei descoperite aici, apărând sub denumirea de stadion[16].

În ceea ce privește motivul construcției unei basilici peste un amfiteatru, acesta a fost determinată, cel mai probabil, de memoria primilor martiri creștini, un argument în acest sens este menționarea amfiteatrului de la Marcianopolis în viața martirilor Maximus, Theodotus și Asclepiodata[17].

Un *munus* avea trei părți principale. Dimineața avea loc *venationes*, la mijlocul zilei *damnatio ad bestias*; iar după amiaza se desfăsura momentul principal al zilei, luptele de gladiatori[18]. Acestea din urmă de obicei se desfășurau între doi luptători de armaturi diferite și nivel de luptă asemănător[19].

În teritoriul cercetat în acest articol, sunt identificate un număr de trei armaturi menționate în inscripții, *venatores*, *retiarius*, *provocator* și două dintre reliefuri, *secutor* și *scissor*.

Stelele funerare, pe lângă mențiunea armaturii, ne vorbesc despre cei din spatele uniformelor și mânuitorilor de arme, gladiatorii. Informațiile despre aceștia sunt unice prin prisma experienței, personalității și statutului fiecărui personaj în parte. În felul acesta aflăm din epitaful lui Skirtos Dakesis, descoperit la Tomis, că acesta era *retiarius* și a dobândit șase victorii, dar cel mai important este mențiunea faptului că era ἐλεύθερος[20]:

Σκίρτος Δακήσις / ἐλεύθ(ερος) παρμῶν / ἕξ, παρὰ μοῖρ- / αν ἀπελθών, / κεῖμ- / αι, δ' ἐν Τόμει, τὸν / τάφον οἶκον ἔχω- / ν· ἐῤῥ(ῶσθαι) ὑμᾶς εὔχομαι.[21]

În opinia mea acesta nu este singurul libert care a luptat în Moesia Inferior. La Palazu, lângă Constanța, a fost descoperită piatra de mormânt a unui *venatores*, pe numele său din arenă Attalos, mort în urma luptei cu un bivol sălbatic[22]:

Ἄτταλος ἐνθάδ' ἐγὼ κεῖμαι, παρο- / δεῖτα, κυνηγός, | πολλοὺς [ἐν] / σταδίοις πλήξας βόας, ἰ[ς φθι]- / μένους δὲ | ἤλυθον [ἀνσχόμε]- / [νο]ς ̣βο̣ῦν ἄγριον, ὅς με κ[ατέκτα][23].

Faptul că de obicei *venatores* făceau parte din rândul oamenilor liberi,[24] dar și relieful inscripției care înfățișează două personaje, unul masculin și unul feminin în straie specifice perioadei secolelor II-III p.Chr., confirmă cele spuse de mine mai sus.

Un monument funerar, indiferent de mărime, presupunea cheltuirea unei sume considerabile de bani. Gladiatorii, a căror memorie s-a păstrat peste secole, trebuiau să fi dispus de astfel de lichidități sau, după caz, unii dintre ei erau înmormântați și li se ridica un monument de cărte colegii de breaslă sau de către antreprenor[25]. Două astfel de monumente se găsesc la Tomis, unde Argutos, *retiarius*, învingător de șase ori în luptă, a fost înmormântat de un anume Orestes care era fie un coleg de breaslă, fie antreprenorul acestuia[26]:

Ἀργοῦτος ἐνθάδε ἐγὼ / κεῖμε ῥητιάριος νει(κῶν) ς'. / θάπτε δέ με Ὀρέστης ̣ μνείας χάριν· χαῖρε / παροδεῖτα.[27]

În schimb, lui Amarantos, stela îi este ridicată de un anume Sophon și înmormântat de

Ophellius Longus[28]:

Ἀμάραντον θανόν- / τα τῶν ἐν ἡρώων | μά- / χαις ἔθαψε Ὀφέλλις Λόν-

γος μνείας χάριν· | οὖν ἔστη- / σεν εὔγραφον στήλλην / Σόφων· | χαῖρε παροδεῖ- / τα.[29]

Din păcate, armatura din care face parte nu este menționată. În opinia noastră, primul personaj este un coleg de breaslă, în timp ce al doilea este antreprenorul său, *lanista*.

Alte monumente funerare scot în evidență calitățile sau mai degrabă caracteristicile luptătorilor. În acest sens aflăm din epitaful lui Agroicos descoperit la Tomis, *provocator*, că era stângaci[30]:

Ἀγροῖκον πυγμῇ προβοκάτορα χειρετερόπλον / τὸν μέγαν ἐν σταδίοις μεικρὸς ἔκρυψε τάφος.[31]

Acest aspect nu este menționat la întâmplare, mâna stângă fiind în antichitate aducătoare de izbândă[32].

Însă nu toate monumentele funerare ne oferă informații ca cele de mai sus, ajungând până la noi doar numele și armatura. Aici se încadrează monumentul funerar fragmentar care înfățișează un gladiator *secutor*, de la Tomis, din numele căruia se păstreaza doar trei litere DIO, posibil Dio[doros?].[33]

Faptul că luptele de gladiatori erau populare la gurile Dunării nu poate fi contestat având în vedere cele prezentate mai sus, iar descoperirea mai multor artefacte de tipul opaițelor, vaselor terra sigillata și obiectelor din bronz cu reprezentări de gladiatori, vin să sprijine această afirmație. Opaițe ce prezintă pe discuri reliefuri cu gladiatori au fost descoperite la Barboși[34] și Histria[35]. Din categoria obiectelor de bronz a fost descoperită la Callatis o statuetă de bronz ce reprezintă un luptător de tip *retiarius*[36].

După cum se poate observa, atât edificiile, cât și monumentele legate de gladiatură au fost descoperite fie în orașele fondate de greci, fie în castre, continuând astfel tradiția grecească de organizare a jocurilor publice. Cetățenii bogați ai acestor orașe care acced în funcții importante, în acest caz cea de mare preot, oferă populației lupte de gladiatori și fiare. Pentru desfășurarea acestor spectacole era nevoie de locuri special amenajate sau modificate care să aibe în vedere atât mărimea optimă a suprafeței de luptă, numărul de locuri destinate spectatorilor proporționale cu numărul populației orașului și a teritoriului ce-i aparținea cât și menținerea siguranței asistenței în timpul spectacolelor. Mai mult, în aceste edificii era un fapt comun ca unele bănci să fie inscripționate cu numele oficialilor, familiilor influente sau breslelor, cărora le revenea dreptul de a avea locuri speciale[37]. În ceea ce privește „actorii” amfiteatrelor, aceștia, chiar dacă nu avem referiri în privința vârstei și numărului de lupte, doar numărul de victorii, sunt cu siguranță profesioniști. În secolele II-III p.Chr., încadrare cronologică din care fac parte toate materialele și edificiile referitoare la gladiatură din întreg orientul grec, șansele de supraviețuire a luptătorilor sunt foarte mici, sugerând că audiența devine mai sofisticată, cu cerințe bine definite în ceea ce privește luptele de gladiatori făcând ca *missio* să devină un obiectiv greu de realizat[38].

Toate elemente care fac referire la luptele de gladiatori din acest spațiu extrem al Imperiului sunt datate ca aparținând intervalului secolului al II-lea p.Chr. – finele secolului al III-lea p.Chr. După divizarea Moesiei în Superior și Inferior în anul 86 p.Chr. și dobândirea statutului de *civitates stipendiariae* a cetăților grecești, acestea din urmă își extind piețele, cresc investițiile în afacerile locale, ajung mulți emigranți atrași de oportunitătile în ceea ce privește deschiderea și menținerea unei afaceri de succes, precum și accederea în aristocrația locală și a clasei conducătoare[39]. Această situație face să circule intens ideile și tot ceea ce era la modă, inclusiv luptele de gladiatori. Ceea ce a dus la finalul *munera gladiatoria* în teritoriile estice ale Imperiului a fost pătrunderea creștinismului și convertirea populației la această religie.

Bibliografie

Cassius Dio Cassius Dio, *Istoria romană*. Vol. II. Traducere și note de A. Piatkowski, Cluj, 1977.

Suetonius Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, traducere David Popescu și C. V. Georoc, București, 2005.

IDR III/2 *Inscripțiile Daciei romane*, Volumul III: Dacia Superior, 2, Ulpia Traiana

Dacica (Sarmizegetusa), Editor I. I. Rusu în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann, București, 1980.

ISM II I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. II. Tomis et territorium*, București, 1987.

Bottez 2009 Valentin Bottez, Cultul imperial în provincia Moesia Inferior (sec. I-III p.Chr.), București, 2009.

Bouley 1994 Elisabeth Bouley, "La gladiature et la venation en Mesie Inferieure et en Dacie à partir du regne de Trajan", în Dialogue d'histoire ancienne, 20/1, 1994, 29-53.

Bowersock 2000 Glen W. Bowersock, *Selected paper on Late Antiquity*, Bari, 2000.

Carter 2004 Michael Carter, *„Archiereis* and Asiarchs: A gladiatorial perspective", în Greek, Roman and Byzantine Studies, 44, 2004, 41-68.

Conrad 2004 Sven Conrad, *Die grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

Dragomir 1984 Ion T. Dragomir, „Vestigii milenare inedite din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie Galați. Colecția Dr. Alexandru Nestor-Măcellariu", Peuce, IX, 1984, 157-185.

Futrell 2006 Alison Futrell, *The roman games: a sourcebook*, Oxford, 2006.

Gerov 1980 Boris Gerov, „Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen". În Beiträge zur Geschichte der Römanischen provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam, 1980, 289-312.

Irimia 1966 Mihai Irimia, *Bronzuri figurate*, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, Constanța, 1966.

Lungu 2000 Vasilica Lungu, „Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé", în Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 2000.

Minčhev 2 011 Alexander Min-čhev, „Greek tradition and roman taste: Continuity and change in Odessos/Odessus (3rd c.Bc. – 3rd c. Ad.)", în Early Roman Thrace. New evidence from Bulgaria, Ed. By Ian P. Haynes, Portsmouth, 2011, 15-39.

Petolescu Constantin C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, București, 2010.

Rădulescu 1991 Adrian Rădulescu, "Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis", în Études Byzantines et post-Byzantines, II, București, 1991, p. 23-45

Robert 1940 , Louis Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940.

Stoian 1962 I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.

Suceveanu 1967 Alexandru Suceveanu, „Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria", în Studii și Cercetări de Istorie Veche, 2, Tomul 18, 1967, 243-268.

Ștefan 1948 Gh. Ștefan, „Noi monumente epigrafice relative la gladiatorii din Tomis", Buletinul Științific, I/1, 1948, 28-45.

Teyssier, Lopez 2005, Eric Teyssier et Brice Lopez, *Gladiateurs des sources à l'expérementation*, Paris, 2005.

Vagalinski 2002, Lyudmil Vagalinski, „Arenas of Roman Thrace, in the Roman and Late Roman city". În The International Conference (Veliko Turnovo 26-30, July 2000), Sofia, 2002, 279-289.

Ville 1981 Georges Ville, *La gladiature en Occident des origins à la mort de Domitian*, Rome, 1981.

Sursă electronică:

epigraphy.packhum.orghttp://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main

NOTE

[1] Teyssier, Lopez 2005, 14.

[2] Lungu 2000, 110; Petolescu 2010, 16, nota 7.

[3] ISM II, 96 (62); Carter 1999, 299, nr. 8; Bottez 2009, 118.

[4] # PH173195, http://epigraphy. packhum org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[5] Bottez 2009, 118.

[6] # PH173196, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.

2015.

[7] Stoian 1962, 162; ISM II, 188 (24); Bottez 2009, 119.

[8] # PH173288, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[9] Robert 1940, 130, nr. 78.

[10] Carter 2004, 44; Futrell 2006, 149.

[11] Robert 1940, 270; Bouley 1994, 36; Bowersock 2000, 46; Bottez 2009, 187-189.

[12] Ville 1981, 208.

[13] Futrell 2006, 52.

[14] Țin să îi multumesc domnului Prof. Univ. dr. Alexandru Barnea pentru că mi-a atras atenția asupra acestui edificiu și pentru informațiile furnizate referitor la această descopeire.

[15] Rădulescu 1991, 35-36; Bottez 2009, 200.

[16] Stoian 1962, 162-163.

[17] Gerov 1980, 292-293; Vagalinski 2002, 280.

[18] Teyssier, Lopez 2005, 17; Futrell 2006, 84.

[19] Teyssier, Lopez 2005, 17; Futrell 2006, 94.

[20] Robert 1940, 105; Stoian 1962, 199; Conrad 2004, 166.

[21] # PH173444, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[22] ISM II, 340.

[23] # PH17344. http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[24] Stoian 1962, 201, nota 5.

[25] Futrell 2006, 143.

[26] Robert 1940, 105-106; Stoian 1962, 201, nota 6.

[27] # PH173443, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[28] Stoian 1962, 200-201, nota 6.

[29] # PH173442, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[30] ISM II, 288

[31] # PH173388, http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main?url=gis%3Fregion%3D5,10.04.2015.

[32] Cassius Dio, 73, 19; Robert 1940, 70; Stoian 1962, 199, nota 8.

[33] Ștefan 1948, 35; Stoian 1962, 200.

[34] Dragomir 1987, 169.

[35] Suceveanu 1967, 248.

[36] Irimia 1966, 39.

[37] Suetonius, *Augustus*, 44; IDR III/2, 61-62; Bottez 2009, 200.

[38] Futrell 2006, 144.

[39] Minčhev 2011, 24.

CONFRUNTAREA FINALĂ DINTRE CONSTANTIN CEL MARE ŞI LICINIUS – UN MOMENT DE RĂSCRUCE ÎN ISTORIA UNIVERSALĂ

ALEXANDRU MADGEARU *

Abstract

The fight between Constantine and Licinius to establish a unique rulership over the empire began in 316, being accompanied by different attitudes toward Christianity (Licinius started a new series of persecutions). The agreement between the two emperors concluded in 317 lasted only five years. In 322, Constantine campaigned in a region ascribed to Licinius (Thracian diocese). He was the initiator of the conflict of 324 (he prepared a field army and a fleet to conquer the European provinces ruled by Licinius). This final confrontation had two stages. In the first one, Constantine won a battle at Adrianople despite his enemy's superiority the superiority of the enemy. The remaining forces of Licinius found shelter in Byzantion. In the second stage, the troops landed at Chrysopolis gained the final victory. Licinius abandoned the power.

The war of 324 was important for the world history because a victory of Licinius would have resulted in the continuation of the persecution; the citizens of the empire would have had to follow the monotheistic religion of the Sun, preferred by Licinius. The Council of Nicaea would not have been summoned if Constantine had been defeated. Another consequence was the foundation of Constantinople. A new capital was not something that Licinius would have wished, because he insisted on preserving the Roman tradition. In this counterfactual history, the empire would have had ruled only by Rome.

***Keywords**: Constantine the Great, Licinius, Adrianople, Constantinople, Chrysopolis, Christianity*

* Cercetător ştiinţific gr. I, Institutul pentru Studii Politice de Apărare şi Istorie Militară.

În luptele pentru putere desfăşurate în imperiu după moartea lui Galerius, acela dintre tetrarhi care a deținut *de facto* poziția predominantă între anii 308-311[1], atitudinea față de creştini a avut în permanență un rol nu doar important, ci şi decisiv. Pe când *augustii* Constantin şi Licinius erau aliați şi stabileau la Mediolanum aplicarea în tot imperiul a măsurilor de toleranță față de creştini care fuseseră decise de Galerius prin edictul de la Serdica din aprilie 311, rivalul lor, *augustus* Maximinus Daza, a declanşat un război civil (el avea reşedința la Nicomedia şi se proclamase prim *augustus* imediat după moartea lui Galerius). Armatele comandate de Maximinus Daza au plecat din Syria, au traversat provinciile din Asia Mică şi au ajuns la Byzantion, oraşul de origine greacă situat pe malul Bosphorului. Ofensiva a continuat apoi în Thracia. La 30 aprilie 313, în apropiere de Tzirallum (Çorlu) s-a dat bătălia decisivă, în care armata lui Licinius cu efective de 30.000 de oameni a obținut victoria (Maximinus Daza a fugit şi apoi s-a sinucis). Confruntarea dintre cei doi *augusti* a pus în evidență eşecul ideii de conducere colectivă a imperiului. Ceea ce este relevant pentru discuția care urmează este faptul că ambii conducători au apelat la religie pentru a întări moralul soldaților. Maximinus Daza a jurat lui Jupiter că va nimici până şi numele de creştin. În schimb, Licinius le-a ordonat militarilor să spună un fel de rugăciune adresată divinității supreme, pe care ar fi primit-o de la un înger cu o noapte înainte[2].

În anii următori, Licinius s-a manifestat ca un protector al creştinilor, acționând chiar pentru judecarea unora dintre cei care fuseseră responsabili de persecutarea lor înainte de 313[3]. Situația s-a schimbat atunci când a intervenit rivalitatea dintre el şi Constantin, fiecare dintre aceştia urmărind acapararea puterii unice în imperiu. Un prim conflict între armatele comandate de Licinius şi Constantin a intervenit în 316, în Pannonia şi apoi în Thracia (datarea în 314 a fost contestată în studiile mai noi, pe baza analizei emisiunilor monetare)[4]. Deoarece Constantin era deja partizanul creştinilor, deşi el însuşi încă nu se botezase, Licinius a transpus ostilitatea față de acesta în plan religios, devenind noul persecutor. Spre deosebire de Maximinus Daza, care a fost un fanatic păgân, Licinius a adoptat această atitudine nu din convingere, ci pentru a lovi în cei pe care îi proteja rivalul său politic. Începând din 320, el a pornit o politică sistematică de îndepărtare a creştinilor din aparatul de stat, fiind reintrodusă obligativitatea jurămintelor față de zei prestate de către funcționari. În teritoriul controlat de el (provinciile asiatice şi partea de est a Peninsulei Balcanice) unii creştini au suferit chiar moartea martirică. Totuşi, persecuția lui Licinius nu a avut anvergura şi violența celei din anii 305-311[5].

Ostilitatea dintre Constantin şi Licinius a ajuns la apogeu în 322, când s-a produs violarea acordului de împărțire a teritoriului imperiului care fusese stabilit în martie 317 (Constantin a purtat o campanie contra goților în dioceza Thracia)[6]. Se pare că Licinius a fost acuzat de Constantin că nu a fost capabil să asigure securitatea frontierei[7]. Acest fapt a condus şi la declanşarea celui de-al doilea război dintre Constantin şi Licinius, cel care va fi analizat în cele ce urmează. Informațiile despre el sunt destul de sumare. Există de fapt doar trei izvoare care au transmis relatări despre desfăşurarea războiului din 324: o biografie contemporană a lui Constantin[8], *Viața lui Constantin* scrisă la scurt timp după evenimente de episcopul Eusebius de Caesarea,[9] precum şi istoria lui Zosimos, scrisă la sfârşitul secolului al V-lea[10]. Informațiile din sursele târzii (cronica lui Symeon Magister din secolul al X-lea[11] şi istoria lui Ioannes Zonaras din secolul al XII-lea[12]) sunt doar preluări (Zonaras a folosit o lucrare pierdută despre epoca lui Constantin)[13]. În plus, se pune problema veridicității surselor. Eusebius a fost un fel de propagandist al lui Constantin cel Mare, iar cealaltă biografie este şi ea părtinitoare. Pe de altă parte, istoria lui Zosimos este scrisă cu mai multă obiectivitate, dar este destul de târzie față de evenimente, şi nu se ştie ce surse a folosit.

În acea perioadă, armata romană dispunea de un efectiv de circa 650.000 de oameni (estimarea maximă, bazată pe informații mai târzii)[14]. La confruntarea dintre Constantin şi Licinius au participat aproape jumătate din aceste forțe, inclusiv unele care fuseseră retrase de la frontiera dunăreană. În istoria lui Zosimos sunt menționate efective de 120.000

de militari pedeştri şi 10.000 de cavaleri în armata lui Constantin şi de 150.000 de pedeştri şi 15.000 de cavaleri în armata lui Licinius[15]. Armata lui Constantin, care rămăsese la Thessalonic după confruntarea cu goţii din anul 323, era de fapt o armată de ocupaţie şi agresoare, căci se afla în partea de imperiu care îi aparţinea de drept lui Licinius (fapt trecut sub tăcere de Eusebius). La fel ca în 316, Constantin a iniţiat conflictul pentru a se reveni la o conducere unică a imperiului, dar Licinius avea şi el aceeaşi ambiţie. Eusebius scria, după ce a prezentat zdrobirea lui Licinius, că „toate provinciile aflate sub stăpânire romană s-au unit întreolaltă (...). Iar Constantin (...) a luat în stăpânire şi Răsăritul, refăcând sub el vechea unitate a statului roman"[16].

Teatrul de război din vara anului 324 a fost aproximativ acelaşi ca în 313, atunci când Licinius l-a atacat pe Maximinus Daza. Relatarea cea mai precisă este cea a lui Zosimos, completată în unele detalii de biografia anonimă. În prima etapă, armata lui Constantin a mărşăluit pe *Via Egnatia* de la Thessalonic până pe valea râului Hebrus (Mariţa), în apropiere de Adrianopol, unde se instalase armata lui Licinius. Acesta organizase un dispozitiv pe o lungime de 200 de stadii (37 km) între versantul unui munte şi râul Tonzos (Tundža). După o incursiune care a provocat dezordine, un corp de armată de 800 de cavaleri şi 5000 de pedestraşi care stăteau ascunşi în păduri au lovit un flanc al dispozitivului lui Licinius. A urmat atacul frontal al restului forţelor lui Constantin, care au trecut râul. Au fost ucişi 34.000 de militari (Constantin a fost şi el rănit). Trupele pe care le mai avea Licinius au fost nevoite să se retragă la 3 iulie 324 (Eusebius menţionează şi trecerea unora de partea lui Constantin). Rămăşiţele armatei lui Licinius au ajuns la Byzantion. Această poziţie a fost asediată pe uscat şi pe mare de forţele lui Constantin. Licinius a subestimat posibilitatea atacului pe mare şi s-a concentrat asupra apărării terestre a oraşului. Ceea ce distinge conflictul din 324 este desfăşurarea de operaţiuni combinate terestre şi navale, având drept scop controlul zonei din jurul strâmtorilor de la nord şi sud de Propontida (Bosphor şi Dardanele). Flota lui Constantin a fost constituită în mod special în acest scop, după ce a fost amenajat un mare port la Thessalonic, ca bază pentru ea. Flota era comandată de fiul său *caesar*-ul Crispus, fiind compusă din 200 de vase de luptă de tip *triaconter* (cu 30 de vâslaşi dispuşi pe o singură punte) şi din 200 de nave de transport. Efectivul este apreciat la 10.000 de marinari. Flota lui Licinius comandată de Amandus număra 350 de trireme (vase cu trei punţi de vâslaşi), adunate în grabă din mai multe provincii maritime (cu un efectiv apreciat la 54.000 de oameni). Aceasta a fost una dintre ultimele atestări ale triremelor în lupte navale. Confruntarea pe mare a avut loc în zona peninsulei Callipolis (Gallipoli), iar victoria a aparţinut navelor mai puţine, dar mai uşor manevrabile ale lui Constantin. Cele mai multe dintre navele lui Licinius au fost distruse sau capturate (au rămas doar opt, cu care Amandus a fugit la Byzantion). După aceea, flota comandată de Crispus a avansat spre Byzantion[17].

Prin obţinerea controlului asupra Propontidei, Constantin i-a tăiat lui Licinius posibilitatea de a mai aduce în Europa alte trupe din provinciile orientale. De asemenea, Licinius nu a mai avut cum să suplimenteze garnizoana de la Byzantion. A urmat a doua etapă terestră a confruntării, începută prin asediul acestei cetăţi, executat cu ajutorul unor turnuri de lemn mobile, a berbecilor şi al catapultelor. Incinta nu a fost penetrată, dar Licinius a preferat să abandoneze oraşul Byzantion, şi cu forţele rămase s-a retras pe malul asiatic, la Chalcedon, cu speranţa că va mai putea obţine noi trupe din provinciile asiatice. Acestea nu au mai venit. A încercat chiar blocarea debarcării forţelor inamice prin ocuparea unei poziţii la Lampsakos (Lapseki), unde l-a trimis pe comandantul Martinianus, numit atunci în demnitatea de *caesar*. Debarcarea s-a produs însă în alt loc, la circa 37 km de Chalcedon, în punctul denumit Hieron Akron (Promontoriul sacru), lângă Chrysopolis (Üsküdar). Forţele lui Constantin au ocupat imediat poziţii pe colinele de lângă mal. Licinius a chemat trupele de la Lampsakos pentru a angaja lupta, în ziua de 18 septembrie 324. Licinius a beneficiat de ajutorul unei oşti de goţi comandaţi de Alica. La alianţa lui Licinius cu goţii face aluzie şi Eusebius în prezentarea celui din

urmă conflict („nepregetând să se alieze cu barbarii"), iar Iordanes a transmis informația eronată că goții au luptat de partea lui Constantin și că l-au ucis pe Licinius. Armata lui Constantin a obținut victoria, folosindu-se şi de avantajele terenului (ocupase colinele). Zosimos afirmă că din 130.000 de oameni, doar 30.000 au scăpat. Conform biografiei anonime a lui Constantin, au fost uciși 25.000 dintre soldații lui Licinius, iar restul au fost puși pe fugă, iar orașul Chalcedon a capitulat. Eusebius, poate exagerând spre a evidenția meritele lui Constantin, scria că acesta „într-un singur iureş a spulberat întreaga oaste a potrivnicilor", iar biografia anonimă menționa că supraviețuitorii s-au predat atunci când a apărut flota lui Constantin[18].

Există o inscripție descoperită în Scythia Minor, la Ulmetum (Pantelimonul de Sus, jud. Constanța), cenotaful unui subofițer din garda imperială Valerius Victorinus, care a murit *in proelio Roamnorum (sic!) Calcedonia contra aversarios*[19]. El provenea din teritoriul subordonat lui Licinius, și s-a remarcat că în concepția familiei decedatului, veritabilii romani erau supușii lui Licinius, adică aceia care se opuneau noii religii creștine, care era privită de păgâni ca o amenințare pentru securitatea imperiului[20].

După victoria decisivă a lui Constantin, Licinius a fugit la Nicomedia (capitala părții orientale a imperiului), iar după câteva zile a renunțat la putere. Licinius a fost executat în 325 la Thessalonic, după o tentativă de rebeliune, pentru care ar fi încercat să obțină din nou sprijinul goților[21].

Războiul civil dintre Constantin și Licinius din 324 a avut o importanță mai mare decât s-ar putea crede la prima vedere, tocmai din cauza opțiunilor religioase divergente ale celor doi rivali. Cineva a denumit războiul o „cruciadă"[22]. La scurt timp după victorie, Constantin a adresat patru mesaje populației din provinciile orientale, reproduse în biografia lui Eusebius, în care se proclamă angajamentul său față de creștinism și se anunță sfârșitul persecuției organizate de Licinius, a cărui „tiranie" era asociată cu reluarea violențelor anti-creștine. Pacificarea imperiului reprezenta și restabilirea libertății Bisericii și a proprietăților confiscate. Victoria contra lui Licinius era expres atribuită grației divine, Constantin considerându-se el însuși primul împărat creştin[23]. Prin aceste mesaje se puneau bazele politicii de protecție imperială asupra Bisericii, care s-a concretizat imediat după aceea prin convocarea unei adunări a episcopilor din imperiu, a căror misiune era de a decide o doctrină unitară şi unanim acceptată de toți creștinii. Pentru Constantin, unitatea politică a imperiului trebuia să se îmbine și cu unitatea Bisericii. Aşa s-a ajuns la organizarea primului conciliu ecumenic, desfăşurat la Niceea, între 20 mai şi 25 iulie 325. Din dezbaterile conciliului a rezultat prima formă a simbolului credinței (*Crezul*), după ce a fost respinsă erezia ariană[24]. Nu este aici locul unei expuneri pe larg a celor petrecute la Conciliul de la Niceea, dar este de reținut ideea că doctrina adoptată acolo este fundamentul creştinătății răsăritene și apusene deopotrivă. Este unul dintre momentele fondatoare ale culturii europene, iar convocarea sa, care a implicat sprijinul logistic al statului, s-a făcut la inițiativa, interesată politic desigur, a lui Constantin, care a și prezidat deschiderea lucrărilor.

După cum scria Eusebius, Licinius a ținut un discurs militarilor în care spunea că „a sosit, aşadar, clipa care va lămuri cine anume se înşală; clipa care va hotărî între zeii venerați de noi, și aceia cărora li se închină împotrivitorii noştri".[25] Chiar dacă poate că aceste vorbe nu au fost spuse de Licinius în preziua bătăliei de la Adrianopol, ideea confruntării dintre creştinism și păgânismul tradițional roman este reală. În 324 s-a jucat soarta Bisericii. Licinius ar fi avut șansa să obțină victoria în bătălia de lângă Adrianopol, deoarece forțele de care dispunea erau superioare. Constantin a reuşit să obțină victoria doar prin efectul surprizei și printr-o manevră eficientă care a compensat inferioritatea numerică. Tot aşa, flota numeroasă a lui Licinius ar fi putut menține controlul asupra Strâmtorilor, dar s-a lovit de eficiacitatea ambarcațiunilor mai mici comandate de Crispus. După ce a dobândit inițiativa strategică în urma celor două victorii terestre și navale, Constantin nu mai putea fi oprit. Licinius a a avut însă inițial aceleași șanse, sau poate chiar mai mari, de a ieşi învingător în confruntarea de lângă Adrianopol.

Dacă ne-am imagina un triumf al lui Licinius asupra lui Constantin, posibil în împrejurările date, este de la sine înțeles că un conciliu ecumenic nu s-ar fi întrunit decât atunci când un alt împărat, mai favorabil creştinilor, i-ar fi luat locul lui Licinius. De fapt, situația creştinătății ar fi fost cu mult mai gravă, deoarece o eventuală victorie a lui Licinius ar fi dus la reluarea cu mai multă intensitate a persecuțiilor, precum şi la o politică sistematică de impunere a cultului Soarelui. Acest monoteism solar a fost preconizat mai întâi de Aurelian (270-275), care a încercat astfel impunerea unei religii de stat, în consens cu tendința generală de evoluție spre un monoteism păgân ca alternativă la creştinism, ca un element de unificare şi de restabilire a autorității imperiale. Cu rădăcini atât în cultul sirian al lui *Sol Invictus*, cât şi în religia lui Mithras, monoteismul solar al lui Aurelian nu se identifica cu nici una dintre aceste religii, el fiind o legitimare religioasă a întăririi puterii imperiale şi a autoritarismului. Cultul soarelui ca divinitate supremă (*Sol Invictus*) a fost menținut până în epoca lui Constantin cel Mare, care a continuat venerarea lui *Sol Invictus* până la convertirea sa la creştinism (Soarele ca divinitate apare pe monede până în 325)[26].

Licinius era şi el adeptul cultului monoteist al Soarelui văzut ca divinitate supremă, şi a ordonat militarilor din subordinea sa să practice în mod obligatoriu acest cult. Aceasta se ştie dintr-o faimoasă inscripție din anul 323 descoperită la Salsovia (Mahmudia): un altar al divinității solare. Inscripția precizează că toți militarii din unitatea dislocată acolo trebuie să venereze pe Sfântul Soare în fiecare zi de 18 noiembrie: *Dei sancti solis/ simulacrum consecr(atum)/die XIV kal(endis) Decemb(ribus)/debet singulis annis/iusso sacro dd(ominorum) nn(ostrorum)/ Licini Aug(usti) et Licini Caes(aris)/ture cereis et profu/sionibus eodem die/a praep(ositis) et vexillat(ionibus)/ in cast(ris) Salsoviensib(us)/agentibus exorari./ Val(erius) Romulus v(ir) p(erfectissimus) dux/ secutus iussionem/describsit* („Chipul sfântului Zeu Soare, consacrat la 18 noiembrie, trebuie să fie închinat în fiecare an, după porunca sacră a stăpânilor noştri Licinius Augustul şi Licinius Cezarul, cu tămâie, lumini şi libații, în aceeaşi zi, de către comandanții şi detaşamentele staționate în castrul de la Salsovia. Valerius Romulus, bărbat de rang ecvestru şi duce, urmând porunca, a pus să se transcrie".[27]

Este clar că dacă Licinius ar fi ajuns unic împărat, toată armata ar fi trebuit să se supună acestei decizii, iar cultul Soarelui ar fi devenit oficial în tot imperiul, ca monoteism oficial de stat. În acest caz, este greu de apreciat care ar fi fost evoluția creştinismului în Imperiul Roman, supus persecuțiilor şi concurat de altă religie monoteistă sprijinită de puterea laică. Iată de ce se poate considera că înfrângerea lui Licinius a fost un moment de răscruce al istoriei universale.

Nu doar evoluția Bisericii ar fi luat alt curs. Prima măsură luată de Constantin după victoria de la Chrysopolis a fost demantelarea cetății Byzantion, ca pedeapsă pentru sprijinirea lui Licinius. Constantin a plănuit imediat după aceea fondarea unei noi capitale, iar în noiembrie 324 s-a decis pentru Byzantion, deoarece a sesizat caracterul excepțional al poziției, între două continente şi între două mări. „A doua Romă" a fost inaugurată la 11 mai 330, fiind denumită Constantinopolis[28].

Este de prisos să mai discutăm aici care a fost rolul noii capitale în istoria universală. Oare ea ar mai fi existat dacă ar fi învins Licinius ? Fiind un adept al menținerii tradițiilor romane, este mai puțin probabil ca el să fi dorit fondarea unei noi Rome în acelaşi loc ales de Constantin, sau în altă parte. Pentru Constantin, considerentele strategice şi economice au fost asociate susținerii pe care el o acorda creştinismului. Noua Romă care a primit numele său urma să fie capitala unui imperiu unitar, dar creştin, adică înnoit. Licinius nu ar fi avut nevoie de o nouă capitală, creată din temelii, ci ar fi guvernat de la Roma dacă ar fi reuşit să devină el unic împărat. Idealul de unificare urmărit de Constantin era şi al lui, dar fără creştinism. Licinius s-ar fi prezentat, ca şi Maxentius[29], ca un restaurator al Urbei romane. În acest exercițiu de istorie contrafactuală, strâmtorile Bosphor şi Dardanele şi-ar fi menținut importanța conferită de poziția lor de placă turnantă între Europa şi Asia, dar fără ca oraşul Byzantion să ajungă centrul puterii imperiale. O lume mediteraneeană sub o conducere unică, de la Roma, ar fi devenit în mod inevitabil tot creştină, după un timp, dar

într-o alcătuire diferită de cea determinată de mutarea capitalei în Orient.

NOTE

[1] A. Madgearu, *Împăratul Galerius*, Târgoviște, 2012, p. 72-85.

[2] Lactantius, *Despre moartea persecutorilor*. Traducere de C. Bejan. Studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative şi anexe de D. Mîrşanu, Iaşi, 2011, p. 142-157 (cap. 45-49); I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 37-38; D. Potter, *The Roman Empire at Bay: AD 180-395*, London, 2004, p. 366; C. Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, London, New York, 2004, p. 104-105; N. Lenski, *The Reign of Constantine*, în N. Lenski (ed), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge, 2006, p. 72-73; B. Bleckmann, *Okzident gegen Orient – Die Kämpfe zwischen Konstantin und Licinius*, în K. Ehling, G. Weber (hrsg.), *Konstantin der Grosse: zwischen Sol und Christus*, Darmstadt, Mainz, 2011, p. 90; T. D. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Oxford, 2014, p. 97.

[3] R. Esteban Moreno, *La política religiosa y la legislación sobre los cultos tradicionales del emperador Licinio (306-324)*, Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica, Universidad de Alcalá, 20, 2009, p. 174-187.

[4] A. Chastagnol, *Quelques mises au point autour de l'empereur Licinius*, în G. Bonamente, F. Fusco (ed.), *Costantino il Grande: dall'antichità all'umanesimo. Colloquio sul cristianesimo nel mondo antico (Macerata, 18-20 dicembre 1990)*, Macerata, 1992, I, p. 314-316; C. Matson Odahl, *Constantine...*, p. 144-146; N. Lenski, *The Reign...*, p. 74; B. Bleckmann, *Okzident...*, p. 91; M. Mirković, *Co-regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans*, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrad, 49, 2012, p. 8-10; T. D. Barnes, *Constantine...*, p. 100-104; R. Bratož, *Costantino tra l'Italia nordorientale e l'Illirico (313-326)*, Antichità Altoadriatiche, Trieste, 78, 2014, p. 102-116.

[5] M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée* (Histoire Ancienne, Troisième Partie. Histoire Romaine, tome IV, première partie), Paris, 1937, p. 374; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin...*, p. 43; N. Lenski, *The Reign...*, p. 75; R. Esteban Moreno, *La política religiosa...*, p. 188-194; T. D. Barnes, *Constantine...*, p. 105.

[6] Despre acest război contra goţilor, vezi A. Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane, 275-614*, Târgovişte, 2011, p. 43-44.

[7] D. Potter, *The Roman...*, p. 379.

[8] *Excerpta Valesiana*. Recensuit J. Moreau. Editionem correctiorem curavit V. Velkow, Leipzig, 1968, p. 7-8 (cap. 23-30).

[9] Eusebiu de Cezareea, *Scrieri. Partea a doua. Viața lui Constantin cel Mare*, trad. R. Alexandrescu, studiu introductiv E. Popescu (Părinți şi scriitori bisericeşti, 14), Bucureşti, 1991, p. 93-101 (II, 1-19).

[10] Zosimos, *Historia Nova.* Texte établi et traduit par F. Paschoud, tome I, Paris, 1971, p. 93-101 (II. 22-26, 28).

[11] Symeonis Magistri et Logothetae *Chronicon* recensuit S. Wahlgren (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, XLIV/1), Berlin, New York, 2006, p. 107 (88, 2-3).

[12] *The History of Zonaras: from Alexander Severus to the death of Theodosius the Great*, translation by Th. Banchich, E. Lane; introduction and commentary by Th. Banchich, New York, 2009, p. 148-150 (XIII, 1).

[13] B. Bleckmann, *Die Chronik der Johannes Zonaras und eine Pagane Quelle zur Geschichte Konstantins*, Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte, Wiesbaden, 40, 1991, 3, p. 343-365.

[14] W. Treadgold, *Byzantium and its Army. 284-1081*, Stanford, 1995, p. 45-54.

[15] Zosimos, II, 22 (p. 94).

[16] Eusebius, *Viața...*, II, 19. 1 (p. 101).

[17] *Excerpta...*, 23-26 (p. 7); Eusebius, *Viața...*, II, 10 (p. 97); Zosimos, II, 22-24 (p. 93-97); W. Treadgold, *Byzantium...*, p. 52-53; N. Lenski, *The Reign...*, p. 75; C. Matson Odahl, *Constantine...*, p. 154-157; D. Potter, *The Roman...*, p. 379; B. Bleckmann, *Okzident...*, p. 92-93; M. Pitassi, *The Roman Navy. Ships, men & warfare 350 BC - AD 475*, Barnsley, 2012, p. 40; T. D. Barnes, *Constantine...*, p. 105-106.

[18] *Excerpta...*, 27 (p. 7-8); Eusebius, *Viața...*, II, 15-17 (p. 99-100); Zosimos, II, 25-26 (p. 97-99); Iordanes, *Getica*, în Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. XIV, Bucureşti, 1939, p. 41, 108 (XXI. 111); I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin...*, p. 44; N. Lenski, *The Reign...*, p. 75-76; C. Matson Odahl, *Constantine...*, p. 157-159; D. Potter, *The Roman...*, p. 379-380; B. Bleckmann, *Okzident...*, p. 93.

[19] Em. Popescu, *Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 214-216 (nr. 206); M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006, p. 24.

[20] M. P. Speidel, *A Horse Guardsman in the War between Licinius and Constantine*, Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München, 25, 1995, p. 83-87.

[21] Zosimos, II, 26, 28 (p. 99, 101); N. Lenski, *The Reign...*, p. 76; C. Matson Odahl, *Constanti-*

ne..., p. 160; D. Potter, *The Roman...*, p. 380; B. Bleckmann, *Okzident...*, p. 93.

[22] C. Matson Odahl, *Constantine...*, p. 155.

[23] Ch. Pietri, *Constantin en 324. Propagande et théologie impériales d'après les documents de la Vita Constantini*, în *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire Romain (milieu du IIIe-milieu du IVe siècle ap. J.C.). Actes du Colloque du Strasbourg (décembre 1981) édités par E. Frézouls*, Strasbourg, 1983, p. 63-90.

[24] Din vasta literatură dedicată subiectului, menționez doar studiul lui M. J. Edwards, *The first Council of Nicaea*, în M. Mitchell, M. Frances Young (ed.), *Cambridge History of Christianity*, vol. 1. *Origins to Constantine*, Cambridge, 2006, p. 552-567, deoarece oferă o perspectivă cât se poate de cuprinzătoare și precisă asupra sa.

[25] Eusebius, *Viața...*, II, 5. 3 (p. 95).

[26] A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948, p. 55-59; G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol 1nvictus,* Leiden, 1972, p. 130-152; M. Alföldi Radnoti, *Die Sol-Comes Münze vom Jahre 325*, în *Mullus. Festschrift Theodor Klauser*, ed. A. Hermann, A. Stuibe, Münster, 1964, p. 10-16; C. Salles, *Le culte de Sol Invictus "Soleil invaincu"*, în Y. Le Bohec (coord.), *L'Empire Romain de la mort de Commode au Concile de Nicée (192-325)*, Paris, 1997, p. 291-293; E. Cizek, *L'Empereur Aurélien et son temps*, Paris, 2004, p. 175-188; J. Wienand, *Ein Abschied in Gold – Konstantin und Sol invictus*, în K. Ehling, G. Weber (hrsg.), *Konstantin der Grosse...*, p. 53-63.

[27] Em. Popescu, *Inscripțiile...*, p. 283-285 (nr. 271); M. Zahariade, *Scythia...*, p. 23; F. Topoleanu, D. Bogdan, I. Hayes, *Salsovia: chronological landmarks*, Peuce, SN, 10, 2012, p. 104-105.

[28] G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1984, p. 25-47; S. Calderone, *Costantinopoli: la "seconda Roma"*, în *Storia di Roma. III: L'età tardoantica. 1, Crisi e trasformazioni,* volume curato da A. Carandini, L. Cracco Ruggini, A. Giardina, Torino, 1993, p. 723-749; C. La Rocca, *La fondazione di Costantinopoli*, în G. Bonamente, F. Fusco (ed.), *Costantino...*, II, p. 553-584; C. Matson Odahl, *Constantine...*, p. 205-218.

[29] Maxentius s-a intitulat *conservator urbis* şi a profitat de faptul că fiul său se numea Romulus pentru a se a asocia simbolic cu fondatorul Cetății Eterne. Vezi R. Donciu, *Împăratul Maxențiu şi victoria creştinismului*, Filipeştii de Târg, 2007, p. 100-103; H. Ziemssen, *Das Rom des Maxentius. Städtebau und Herrscherbild zu Beginn des 4. Jh. n.Chr. Dissertation zur Erlangung der Würde des Doktors der Philosophie des Fachbereichs Kulturgeschichte und Kulturkunde der Universität Hamburg,* Hamburg, 2011.

GENTES BARBARAE LA DUNĂREA DE JOS ÎN ANTICHITATEA TÂRZIE CONFLICTE ŞI INTEGRARE

Dr. ALINA MUŞAT-STREINU *

Abstract

The Late Antiquity is a period characterised by intense efforts by the Roman empire to cope with the growing number of barbarian invaders seeking to raid or settle within its borders. This was a time of transformation, both of military strategy and of mentality. The barbarian tribes approaching the borders of the empire clashed with the Roman forces, only to later demand integration and even fight along side them.The lower Danube area was prone to such incursions which led to military interventions as well as attemps to accomodate the newcomers by different means, either as soldiers and/or as agricultural laborers, evidence of both can be found in ancient literary texts as well as epigraphic monuments. This paper attemps to present the clashes betweend the romans and the barbarian tribes as well as the moments of stability and the manner in which these people were integrated in the roman imperial system.

Keywords: *Barbarian peoples, Lower Danube, Late Antiquity, Thrace, Moesia*

La începutul seolului al IV-lea, împăratul Diocletian inițiază o nouă organizare a imperiului, în 12 dioceze împărțite la rândul lor și ele în aproape 100 de provincii. În acest context se desparte teritoriul Dobrogei de Moesia Inferior și devine o provincie independentă numită Scythia, aparținând diocezei Thraciei împreună cu provinciile Europa, Thracia, Haemimontus, Rhodopa și Moesia Secunda. Granița de sud a noii provincii pornea de la Gerania (Ekrene, Bulgaria), mergând pe linia cetăților Dionysopolis și Odessos, se îndrepta spre nord pe lângă Zaldapa, spre vest de Tropaeum Traiani și se oprea la Dunăre. Capitala a fost stabilită la Tomis, puterea administrativă a fost încredințată unui guvernator numit *praeses*, iar comanda militară unui *dux – vir perfestissimus*[1].

Pentru că linia Dunării se dovedise sensibilă la atacurile barbare, Dioclețian a acordat o atenție sporită sistemului defensiv al noii provincii și a creat două legiuni speciale: *legio I Iovia*, numită după cognomenul său, și *legio II Herculea*, după cognomenul lui Maximian. Conform sursei *Itinerarium Antonini,* prima legiune avea sediul la Troesmis, iar cea de-a doua la Noviodunum, pe când în *Notitia Dignitatum*,

* Muzeul Național de Istorie a României.

prima apare cu sediul la Noviodunum și cea de-a doua la Troesmis[2]. Necesitatea unei reorganizări militare s-a observat și în timpul luptelor purtate de împăratul Diocleţian și cezarul Galerius cu carpii, goţii, bastarnii și sarmaţii de la nordul Dunării de Jos. Eutropius notează că împăraţii Diocleţian și Galeriu *au supus pe carpi și bastarni și au învins sarmaţii, stabilind pe graniţe numeroși prizonieri din aceste neamuri*[3], Galeriu fiind numit de șase ori *Carpicus Maximus*[4]. Urmărind istoria militară a Scythiei putem observa dinamica mișcărilor de trupe pe teritoriul său, importante din punctul de vedere al numărului de persoane (soldaţi și auxiliari) care intră pe acest teritoriu, originii acestora, dar mai ales putem identifica diferitele populaţii care trăiau aici sau care au traversat sau locuit temporar în provincie. Informaţii despre mișcarea personalului militar se pot extrage și din descoperirile de artefacte. Spre exemplu, o *gemma abraxea*, datată la finalul secolului al III-lea sau începutul secolului al IV-lea, a fost descoperită la Dinogeţia, aparţinând probail unui soldat roman sosit în Scythia din mediul creștin, din Siria sau Egipt[5].

Odată cu ascensiunea împăratului Constantin, Imperiul este împărţit în patru prefecturi: Orientul, Illyricum, Italia și Galia. Scythia, făcând parte din dioceza Thracia, a fost integrată în prefectura Orientului. Împăratul Constantiu al II-lea a păstrat organizarea militară precedentă, introducând doar două unităţi noi, ce îi poartă numele: *milites primi Constantiniani* la Noviodunum și *milites quinti Constantiniani* la Salsovia. Grija pentru fortificaţii și menţinerea lor se observă și din inscripţia, datată între anii 337-340, descoperită la Carcaliu, în teritoriul Troesmis-ului. Această inscripţie menţionează goţii tâlhari (*latrunculi*), așezaţi în estul Munteniei, care atacau provincia pentru a o prăda, motiv pentru care s-a ridicat această nouă fortăreaţă. Inscripţia mai oferă o informaţie preţioasă, numele comandantului militar al provinciei – Sappo, *dux limitis Scythiae*[6], cel care a construit și fortăreaţa. Faptul că un personaj de origine gotă a ajuns într-o poziţie atât de înaltă în cadrul administraţiei romane arată prezenţa și participarea popoarelor barbare în viaţa provinciei, dar și slăbiciunea defensivei din moment ce aceștia se puteau oricând alia cu neamurile lor împotriva imperiului[7]. Tot împăratul Constanţiu al II-lea este cel care a refăcut zidul de incintă de la Capidava, acesta reprezentând o a treia fază, după anul 337, și a construit așezarea întărită de lângă Tomis, Constantiniana[8]. Pentru zona atașată provinciei Moesia Secunda, *limes*-ul era apărat de *Legio XI Claudia* cu sediul la Durostorum unde se mai afla și unitatea de *milites quarti Novenses*.

O inscripţie din anul 369 atestă existenţa lui Flavius Stercorius în funcţia de *dux*, care a supravegheat reconstrucţia *a fundamentis* a unui *burgus* de către *milites Primani* comandaţi de tribunul Marcianus și de unităţile auxiliare conduse de prepozitul Ursicinus[9]. Ammianus Marcellinus ne spune, fără a menţiona nume, că în timpul domniei împăratului Valens, ducii din Scythia și Moesia Secunda trimiteau rapoarte (*relationes ducum*) împăratului despre o posibilă invazie a goţilor[10]. În corespondenţa sa, Vasile cel Mare menţionează un anume Iunius Soranus ca *dux Scythiae*, cu rangul de *vir clarissimus*, care a ajutat victimele persecuţiei ariene iniţiate de căpetenia gotă Athanaric și recuperarea rămășiţelor martirilor, printre care și cele ale preotului Sava gotul, pe care le-a trimis la Caesarea[11]. Tot referitor la poporul got, cunoaștem episcopi din zona Mării Negre care au participat la Niceea în anul 325, Cadmus din Bosfor și Theophilus de Gothia[12]. Tot Ammianus menţionează, pentru anul 377, pe *dux Maximus* în legătură cu abuzurile comise de autorităţile romane împotriva goţilor așezaţi de împăratul Valens în Imperiu. În iarna anilor 384/5 sau 385/8, cete de barbari, probabil goţi, trec Dunărea și jefuiesc cetatea Halmyris, după care se retrag. La începutul anului 386 un număr mare de ostrogoţi și alte popoare din stepa rusească, conduși de Odotheus și fugind de huni, au cerut azil în Imperiu. Aceștia au fost înfrânţi în bătălia navală de la Noviodunum de către flota condusă de *magister militum* Promotus. Însuși împăratul Theodosius vine în provincie, după care își sărbătorește un triumf la Roma[13], iar prizonierii luaţi sunt colonizaţi în Asia Mică, restabilind situaţia de la Dunăre. Scriitorul antic Zosimos este cel care ne relatează că în timpul împăratului Theodosius, comandatul

garnizoanei locale din Tomis, Gerontios, s-a revoltat împotriva barbarilor așezați de împărat în fața cetății, goții fiind aliați numai cu numele, având o atitudine dușmănoasă față de populația locală și reprezentând un pericol. Gerontios, a fost acuzat de însușirea darurilor imperiale către barbari, deși comandatul se recomandase prin vitejie în luptele anterioare împotriva goților pe care acum era obligat sa îi tolereze[14].

Conform unei inscripții din anul 369, descoperită la Cius, aflăm că acest castru a fost reconstruit de împăratul Valens, după înfrângerea conducătorului got Athanaric[15] și ar fi fost restaurat sau chiar refăcut în întregime monumentul de la Adamclisi[16].

După plecarea vizigoților conduși de Alaric, la începutul secolului al V-lea, la nord de Dunăre apare pericolul hun, orașe întregi fiind distruse. Odată cu pacea încheiată în anul 434, se pare că fortăreața Carsium aparținea hunilor[17]. O altă informație o avem din opera lui Priscus, din care aflăm că un hun pe nume Valips s-a stabilit la Noviodunum, unde a fost asediat de trupele imperiale[18]. După noul tratat din anul 449, hunii părăsesc sudul Dunării și renunță să mai pretindă restituirea transfugilor, iar romanii promit să nu mai primească refugiați huni[19]. După moartea lui Attila, hunii sunt înfrânți de o coaliție de gepizi, iar cei care au supraviețuit s-au refugiat la nord de Dunărea inferioară, o parte intrând în serviciul Imperiului Roman, o parte întorcându-se în stepele din nordul Mării Negre. Dintre neamurile hunice – scirii, sadagarii și alanii – au fost așezați de împăratul Marcian în Scythia și Moesia Secunda, ca foederați. Hunii rămași la nord de Dunăre își continuă atacurile în dioceza Traciei în timpul domniei împăratului Leon I (457–474), până când au fost învinși de trupele romane conduse de Anagastes – *magister militum per Thracias*[20]. La fel ca și până acum, comunități hune au primit dreptul de a se așeza în Imperiu, printre care și scirii, sadagarii și alanii conduși de Candax au primit pământ în Scythia și Moesia Secunda, iar hunii conduși de Hernac și sarmații au fost plasați în nordul Scythiei[21]. Pacea nu s-a instaurat în zonă după cum se observă din textul legii emise de împăratul Zeno în anul 480 care prevedea un singur episcopat în Scythia motivat de nesfârșitele invazii barbare și sărăcirii populației.

În timpul împăratului Iustinian (527–565), Imperiul ajunge într-o nouă perioadă de prosperitate, fiind marcată de opere de restaurare, dar și de expediții militare menite a asigura granițele. În lista cetăților refăcute menționate de Procopius se află și câteva nume de origine tracă și getică, fapt ce arată o continuitate a locuirii și populației indigene pre-romane: Adina, Residina, Bassidavam Diniscarta, Padisara, Zisnudava, Scaidava, Muridava, Tsasclis, Itzes, Zaldapa. Pentru siguranța frontierelor, în anul 537 are loc o nouă reorganizare. Împăratul Iustinian emite *Lex ut Bonus* prin care se crea o nouă unitate administrativă, *questura Iustiniani exercitus*, cu capitala la Odessos, formată din provinciile Scythia și Moesia Secunda, separate de dioceza Thraciei și Insulele Ciclade, Caria și Cipru[22]. În timpul aceluiași împărat, hunii au inițiat o nouă invazie în Scythia și Moesia Secunda, ajungând în Thracia. Au fost opriți de armata scythică a lui Baduaraios și de cea moesică în frunte cu Iustin, acesta din urmă murind în luptă și înlocuit cu Constantiolus.

După o perioadă de liniște, în anul 544 anții au invadat din nou Thracia și bulgarii Illyricum. Împăratul Iustinian îi așează pe anți la stânga Dunării ca federați. Slavii pătrund și ei în Dobrogea, prin Bărăgan și Moldova. La Aegyssus s-a descoperit o inscripție funerară pentru un anume Ratoslavus, existând și varianta feminină a numelui, atestând astfel prezența slavilor în cetate[23]. Din secolul al VI-lea se cunoaște o inscripție, descoperită la Carum Portus (Cap Șabla), ce menționează un mercenar barbar pe nume Bagatur, fiul lui Bagainos, de o origine incertă, fie hun, fie avar, fie bulgar[24]. Împăratul Iustinian inițiază și o reformă militară ce prevedea ca trupe de *milites limitanei* să fie plasate la frontiere, formate din soldați-muncitori ce apărau și lucrau pământurile unde deveniseră coloni. Pe lângă aceștia au fost aduse și unități de *gentiles* formate din coloni barbari cu aceleași obligații militare și agricole, aflate sub comanda ducelui provinciei[25].

În anul 545, preocupat de conflictele din Persia, împăratul oferă anților posibilitatea de a se așeza la Turris, construită în timpul

împăratului Traian, aflată probabil în localitatea Barboşi, dar aceştia s-au aliat cu kutrigii şi au atacat Scythia şi Moesia, înaintând spre Illyricum[26].

În anul 561 ajung la Dunăre şi avarii conduşi de Baian, care cer permisiunea de a se aşeza în Scythia, dar Iustinian le-a oferit Pannonia, ofertă refuzată de avarii care ameninţau că vor cuceri teritoriile pe care le doresc. În anul 562, comandantul trupelor din provincie, Bonus, a fost desemnat cu apărarea graniţelor împotriva avarilor[27].

Un moment bine documentat în antichitate este asediul Tomis-ului de către armata avarilor. Acest grup, împreună cu slavii şi bulgarii, iniţiază raiduri în zona Balcanilor la sfîrşitul secolului al VI-lea, raiduri ce nu se opresc nici după ce romanii cad de accord să le plătească un tribut în schimbul păcii. În anul 597 începe Campania de represalii condusă de *magister militum* Priscus, cu scopul clar de fortifica *limes-ul* balcanic pornind de la Singidunum. Armata avară se deplasează spre Tomis cu intenția de a captura oraşul, punct cheie al defensive romane în provincia Scythia. Cele două armate nu s-au luptat direct, avarii aşteptând ca oraşul să se predea când va rămâne fără provizii, iar romanii aşteptau întăriri. Anul următor, avarii vin cu o propunere neaşteptată: un armistițiu pe durata celor 5 zile de sărbători pascale, acceptat de romani. În cea de-a şasea zi, conducătorul avar renunță la asediu când află de sosirea unui corp de armată roman, condus de generalul Comentiolus şi se angajează în luptă cu acesta. Armata lui Comentiolus este aproape distrusă, acesta fiind obligat să se întoarcă la Constantinopol unde este însărcinat de împărat să strâgă noi forțe cu care să revină în defensivă. Împăratul decide să înceapă negocierile cu avarii, două condiții fiind impuse: tributul plătit de romani să crească, iar nouă graniță stabilită de-a lungul Dunării să nu fie încălcată de nici o parte, cu excepția cazului în care ar începe un război cu slavii[28].

Atunci când discutăm despre „barbari" sau popoare şi grupuri entice, trebuie să reținem că acestea sunt în primul rând denumiri generice pentru oamenii care nu erau romani. De fapt, când discutăm despre aceştia, sosirea şi aşezarea lor în Imperiu, ne referim la conglomerate multi-entice. „Barbarii" secolelor IV–VI erau grupuri legate de o tradiție comună, dar după cum s-a văzut în sursele antice, pentru majoritatea romanilor din acea perioadă, toți barbarii erau la fel, chiar dacă noi, ca istorici, diferențiem aceste grupuri, Când spunem la fel, ne referim la faptul că sunt descrişi destul de asemănător şi nu credem că pentru majoritatea autorilor antici conta că un barbar era de origine vandal şi altul ostrogot. Poate doar hunii să fi creat o altă imagine, mult mai înfricoşătoare. Ca dovadă a acestei percepții generalizate, numeroşi autori antici îi numesc „sciți" pe goții din mai multe grupuri. Pliniu chiar scria că *De acum înainte toți se numesc Sciți, indiferent de câte grupuri diferite sunt pe malurile Pontului*[29]. Poate că este şi mai importantă lipsa surselor antice în care „barbarii" explicau cum se vedeau ei pe sine, forțând cercetătorii să lucreze doar cu materiale unidirecționate, ştim doar cum îi vedeau romanii. Poate că este de înțeles tendința de generalizare a multor autori antici din moment ce putem presupune că nici ei nu au avut acces în interiorul acestor grupuri şi avem prea puține informații referitoare la valorile care mențineau coeziunea şi solidaritatea grupului, la elemente precum sistemul de credințe, fie religioase sau sociale, istoria sau legile după care se guvernau. Eunapius din Sardis, autor contemporan cu Ammianus, chiar dacă nu face nici o deosebire între grupurile de goți sau între goți şi sciți, menționează însă preocuparea împăratului Iulian fața de aceştia şi de pericolul pe care îl reprezentau la Dunărea de Jos[30]. Un alt autor antic care face referire la pericolul got este Libanios, şi el contemporan cu Ammianus, şi una din sursele folosite de Zosimos pentru a sa *Historia Nova*, dar în acelaşi timp se arată şi surprins de loialitatea acestora din timpul campaniei împăratului Constantius împotriva perşilor[31]. Un alt autor antic, episcopul Eusebiu din Caesarea, în lucrarea *Despre viața Sfântului Constantin,* a scris despre victoriile de la nordul Dunării repurtate de împărat asupra goților, pe care îi confundă cu sciții, mețíonând şi *foedus*-ul din anul 332[32]. O altă „atribuire" etnică îi aparține lui Iosephus care susține că sarmații erau tot sciți[33].

Sozomenos a scris o *Istorie Bisericească* în care oferă detalii despre așezarea goților la Dunăre după ce Ulfila îi cere împăratului Valens ca poporul său să fie primit în Imperiu[34]. Și Iordanes scrie despre momentul primirii goților în Imperiu menționând că aceasta era condiționată de creștinare de către predicatorii arieni trimiși de împăratul Valens[35]. Despre acest moment aflăm mai multe detalii din lucrarea lui Philostorgios. În *Istoria Bisericească* relatează că Urtilas/Ulfila a fost numit *episcop în țara geților* de către împăratul Constantin[36], iar referitor la confuzia des întâlnită dintre geți și goți, notează că acesta era *unul dintre sciții de dincolo de Istru, pe care cei vechi îi numeau geți, iar cei de acum îi numesc goți.*

Denumirea de *Gothia* apare prima dată pe o inscripție a lui Aurelius Gaius din timpul primei tetrarhii[37], apoi pe monedele emise de împăratul Constantin în anii 327 – 332 la Augusta Treverorum pentru a comemora victoriile împăratului[38]. Denumirea de *Ripa Gothica* apare pentru prima dată legată de evenimentele din anul 335 în *Anonymus Valesii* (VI, 35). Următoarele mențiuni se referă la evenimente după anul 370 și persecuția lui Athanaric împotriva creștinilor[39] și momentul trecerii goților în Thracia în anul 376[40]. Interacțiunile goților cu romanii sunt pentru prima dată documentate în *Historia Augusta*, din care aflăm că goții, numiți geți, au fost cuceriți de împăratul Caracalla în drumul său spre est[41]. În anul 258 atacă și jefuiesc Histria, dar trebuie luată în considerare ipoteza că existau contacte între această populație și histrieni[42]. Goții devin și ei sciți odată cu mutarea lor masiva în jurul mării în secolul al III-lea[43]. În timpul uneia dintre invaziile secolului al III-lea, când a fost atacat și Tomisul, printre aliații goților se numărau, herulii și boranii[44].

O mare parte dintre triburile care creaseră probleme imperiului în epoca timpurie, iar în secolul al IV-lea deja se așezaseră și duceau o viață relativ pașnică. Ammianus face referire la o parte dintre acestea, cu mențiunea că o rebeliune a sclavilor, foarte numeroși, i-a gonit pe sarmați[45]. Același lucru se pare că s-a întâmplat din nou, de data aceasta fugind de goții conduși de Athanaric[46]. În secolul al IV-lea, o parte a acestor sarmați au ajuns să fie cunoscuți sub numele de *limigantes*, oameni de frontiere, *Sarmatas servos*[47]. Aceștia ceruseră să fie primiți pe teritoriul roman fiind dispuși să se supună fără condiții puterii romane[48], ceea ce s-a și întâmplat, fiind apoi răspândiți în zonele de frontieră. Sarmații liberi mai sunt menționați o singură dată de Ammianus când au invadat Moesia în anul 374[49]. Treptat, organizarea sarmaților s-a dezintegrat și nu mai puteau reprezenta un pericol pentru romani. Alanii sunt și ei menționați de Ammianus (31.2.17; 31.2.12-15; 31.2.23,25), iar într-un anumit pasaj se referă la ei ca *extentas Scythiae solitudines Halani inhabitant*[50]. Cea mai notabilă acțiune militară a lor a fost participarea la bătălia de la Hadrianopol, participare ce a decis finalul confruntării. Costobocii au fost descriși ca făcând parte din grupul mai mare al geto-dacilor[51], dar Pliniu îi descrie ca fiind sarmați (*NH*, 6.19). Istoria carpilor pare sa fie o continuă mișcare spre sud, fie benevolă, fie sub presiunea altor triburi[52]. Se pare că aceștia au fost relocați în Pannonia[53] și dispersați și în alte zone ale Imperiului[54] unde probabil și-au întemeiat așezări ca în cazul *vicus Carporum* din Dobrogea sau au fost asimilați. La începutul secolului al IV-lea carpii încă mai creau probleme pentru că atât împăratul Galeriu, cât și împăratul Constantin au fost proclamați *Carpicus,* primul chiar de șase ori[55]. Hunii intră în istorie începând cu secolul al IV-lea, când părăsesc Asia și devin stereotipul poporului nomad războinic ce luptă fie împotriva, fie cu Imperiul Roman împotriva altor triburi barbare.

Un exemplu al atitudinii ambivalente a romanilor față de barbari se regăsește în relatările despre revolta lui Vitalian. Ioan din Antiohia îl descrie pe uzurpator ca pe un tiran, iar armata sa ca fiind formată din barbari, în timp ce Ammianus relatează că armata era formată din romani[56]. Tot de la Ioan din Antiohia aflăm că numărul celor care s-au revoltat ajungea la 50.000 de soldați și țărani[57]. Dintr-o altă sursă, cronica lui Malalas, aflăm că în rândurile celor revoltați se aflau goți, huni și sciți[58], iar dintr-o a treia sursă, cronica lui Theophanes, aflăm că mai participaseră și bulgari[59].

Atitudinea reconciliantă și orientată spre integrare se observă nu numai din tonul anumitor texte, ci mai ales din anumite eve-

nimente. Germanus, nepotul împăratului Iustinian s-a căsătorit cu Matasuntha, de origine gotă, iar Acsum, finul împăratului, de origine hună sau bulgară, a fost numit *magister militum per Illyricum*[60]. Tot de la Procopius aflăm despre entuziasmul populației constantinopolitane față de generalul armean Artabanes[61]. Mai mult chiar, se pare că în Constantinopol în secolul al VI-lea s-a adoptat o modă vestimentară inspirată de cea hunică, inclusiv portul pantalonilor, interzis în secolul al V-lea[62]. Un alt exemplu, mai aproape de zona noastră, este Gainas, originar din zona Dunării. El devine în anul 394 *comes rei militaris* al armatei trimise împotriva lui Eugenius, apoi ajunge *magister militum.* Mai mult chiar, Gainas își aduce compatrioții în armata romană cu grade de *praepositi* și *tribuni*[63].

Barbarii puteau accede în rândurile armatei romane pornind de la un tratat de tip *foedus,* aceștia fiind numiți *foederati.* Dar mai apar și alte două denominări, de *laeti* și *gentiles. Laeti* erau urmașii imigranților *dedici*, care fuseseră cuceriți și acceptați în imperiu pentru a lucra pământurile agricole în baza contractului de colonat și care erau obligați să presteze serviciul miliar în cazul în care li s-ar fi cerut. Când erau înregimentați, răspundeau ordinelor unui *magister pedium praesentalis,* fiind recunoscuți după originea etnică. *Gentiles* posedau aceleași drepturi și obligații ca *laeti,* iar termenul de *foederati* includea și aceste două categorii, ca semnificând persoane de origine neromană care participă la campanile militare romane în schimbul unei remunerații. La începutul secolului V sunt menționate în *Notitia Dignitatum* 110 regimente auxiliare cu nume desemnând grupurile de barbari care le formau[64].

Există mai multe ipoteze referitoare la statului persoanelor din aceste grupuri care au beneficiat de *receptio,* primirea în imperiu. Două surse antice menționează că aceștia ar fi fost repartizați în unitățile de auxiliari[65] sau au devenit foederați[66], deși, fără indoială, nu toți membrii acestor grupuri entice au fost orientați către activități militare. Când vorbim despre armata romană și răspândirea și diversitatea celor incorporați, trebuie atins și subiectul comunicării. În mod cert legiunile eru însoțite sau li se atribuia un translator în momentul când pătrundeau într-un nou teritoriu sau luau contact cu o nouă popoulație. Date interesante în acest sens au fost obținute în cazul provinciei Hispania, unde un număr de 174 de traducători au fost atestați, dintre care 50 au prestat acest serviciu și armatei romane. Pentru perioada secolelor I-III sunt atestați 3 astfel de intepreți în Pannonia, unul în Moesia Superior și un altul în Germania[67]. Merită menționată în acest context inscripția descoperită la Brigetio în care este mnețonat un *interprez Dacorum* din *legio I Adiutrix Pia Fidelis*[68]. Prezența unor astfel de personaje era evident esențială, dar se poate ușor presupune că în momentul în care un individ de origine barbară era incoporat în armata romană, acesta era învățat și încurajat să utilizeze limba latină. Din cauza asimilării rapide a persoanelor de origine neromană, este dificil uneori sa le depistăm epigrafic, dar există totuși exemple ce confirmă tendința de romanizare. Este vorba de o inscripție funerară a unui arcaș, Terentius, cu un nume roman dat de către un tată de origine barbară, Gaione (IGLR 30). Din opera lui Iordanes aflăm că în Scythia și Moesia Inferior s-au mai așezat și Skyri, Sadagari și un grup de alani. (Iordanes, 266 *Scyri vero et Sadagari et certi Alanorum cum duce sou nomin Candac Scyhtiam minorem inferioremque Moesiam acceperunt).* Alte două exemple al diversității etnice le reprezintă numele unui Dicebalus care apare într-o inscripție din secolul al IV-lea descoperită în apropierea orașului Babadag[69], și într-o altă inscripție de la Durostorum, aceasta din urmă menționând comandantul legiunii *XI Claudia*, soția sa Faustina și copiii lor Dicebalus, Seiciperis, Mamoutzis, Macaria și Matidia[70]. Un alt exemplu este cel al prințesei Gaatha, creștină, care a călătorit în întreg Imperiul după care s-a întors la poporul ei stabilit la nord de Dunăre și condus de fiul ei Arimir[71].

Bineînțeles că se puteau încheia acorduri cu diferite condiții, nu întotdeauna urmând modelele folosite anterior, ci se puteau adapta în funcție de condițiile existente. Urmărind textul lui Ammianus găsim descrierea momentului când Constantius le cere „sciților" ajutor în anul 360, fie contra cost, fie ca o favoare, ceea ce arată că această contribuție

militară era negociată de fiecare dată şi nu devenise o obligaţie aşa cum ar presupune un *foedus*[72]. Cât despre statutul acestora, rămâne o serie de întrebări pentru că nu este specificat ce fel de *foedus* a fost, unul care presupunea doar supunerea faţă de Imperiu sau unul care a urmat unei *deditio.* Mai mult chiar, dacă s-ar crede că acest tratat presupunea egalitatea juridică a goţilor, atunci de ce Eusebius şi Libanius vorbesc despre sclavia goţilor[73]? Indiferent de natura tratatelor, se pare că romanii au continuat să ofere cadouri, uneori numite tribut, popoarelor barbare, această practică ajungând să devină o practică normală a diplomaţiei romane. Barbarii continuau să primească aceste cadouri, chiar dacă erau învinşi pe câmpul de luptă. Explicaţia este una cât de poate de simplă şi urmează două direcţii. În primul rând, interesul primar al Imperiului nu era perpetuarea conflictelor armate, chiar dacă armata sa era superioară, ci păstrarea păcii. În al doilea rând, aceste cadouri/tribut reprezentau şi o legitimare pentru conducătorii barbari, dar şi o motivaţie pentru a-şi menţine populaţia sub control[74]. Acest tip de diplomaţie poate explica şi de ce barbarii au fost primiţi în Imperiu şi au primit pământ, pentru că odată posesori de terenuri, ar creşte şi interesul lor de a menţine pacea.

Mai mult chiar, diplomaţia adoptatată de romani poate fi rezumată prin sintagma de *client management*[75], pentru prima dată utilizată de Peter Heather referindu-se la integrarea regatelor barbare în sistemul imperial. Astfel, autorităţile romane işi transformau în clienţi toate triburile supuse sau aliate prin diferite tipuri de contracte ce prevedeau serviciul militar, plata unui tribut din partea romanilor, în contextul în care politica militară romană a fost una prioritar defensivă şi orientată spre stabilitate în această perioadă, dar şi dreptul de a stăpâni pământ pentru a-l lucra oferit barbarilor. Aceste tipuri de relaţii erau întărite diplomatic prin darurile şi onorurile oferite căpeteniilor barbare prin care acestea se recunoşteau vasale imperiului, dar prin intermediul cărora îşi demonstrau şi supremaţia şi legitimitatea prin comparaţie cu alte triburi subordonate sau încă independente.

Bibliografie

AE – L'Anee epigraphique, «Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine», 1951.

FHDR II – *Fontes Historiae Daco-Romanae*, Editura Academiei RSR, Bucureşti, 1970.

Acta SS – *Acta Sanctorum*, Collegit Ioannes Bollandus. Editio nova curante Ioanne Carmandet, Paris, Bruxelles, Roma 1845–1959.

Agath. *Hist* – Agathias *The Histories, Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, ed. De Gruyter, Berlin, New York, 1975.

Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus– *Rerum gestarum liber*, trad. Prof. David Popescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1982.

Claud. VI *Cos. Hon.* – Claudian, *De sexto Consulatu Honorii Augusti,* a Loeb Classical Library editum MCMXXII.

Eusebius Vit. Const. – Eusebiu Caesariens, *Vita Constantini,* în *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series,Vol. 1.Edited by Philip Schaff and Henry Wace, 1980 *http://www.newadvent.org/fathers/25024.htm.*

Eutropius – Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae, http://www.thelatinlibrary.com eutropius.html.*

Evagr.Schol.*Hist. Eccl.* – Evagrius, *The ecc lesiastical history of Evagrius in six books,* Samuel Bagster and Sons, London, 1846 *http://www.tertullian.org/fathers/evagrius_0_intro.htm.*

H A – Scriptores Historiae Augustae, trad. D. Popescu, Ct. Drăgulescu, Întreprinderea Poligrafică Cluj, 1971.

Hydatius*Chron. – Hydatii Episcopi Chronicon, http://www.thelatinlibrary.com/hy datiuschronicon.html.*

Iosephus *B.I.* – Iosephus, *de Bello Iudaico,* în *The works of Flavius Josephus,* W. Whiston, 1985, *http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0148%3Abook%3D1%3Awhiston+chapter%3Dpr.%3Awhiston+section%3D1.*

Iordanes – Iordanes, *Getica,* trad. D. Popescu, Fundaţia Gândirea, Bucureşti, 2001.

Libanius Or. – Libanius *Selected Orations,* vol.I–II, Loeb Classical Library 452, trad. A.F. Norman, Harvard, 1977.

Malalas *Chron.* – *The Chronicle of John Malalas,* trad. E. Jeffreys, M. Jeffreys R. Scott, Melbourne, 1986.

Marc.Comes. *Chron.* –Marcellinus Comes, *Chronicon,* Th. Mommsen *Chronica Minora II,* 1894 *http://www.thelatinlibrary.com/marcellinus.html.*

Orosius *Hist.ad.pag* – Orosius *Historia adversus paganus https://sites.google.com/site/demontortoise2000/orosius_book7.*

Pliniu *NH* – *Pliny's Natural History. In Thirty-seven books*, University of California, Berkeley, 1847.

Philostorgios *Hist. Eccl.* – *Epitome of the Ecclesiastical history of Philostorgios compiled by Photius, Patriarch of Constantinople*, trans. E. Walfort, 1855 *http://www.tertullian.org/fathers/philostorgius.htm.*

Proc. *Wars* – Procopius, *History of the Wars,* trad, H. B. Dewig, *http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Procopius.*

Proc. *Anec.* – Procopius, *Anecdota,* trad. Richard Atwater, New York, 1927, *http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Procopius.*

Socrat. *Hist. Eccl* – Socrates Scholasticus *Church History,* trad. A.C. Zenos. în *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series,* Vol. 2 , Buffalo, NY, Christian Literature Publishing Co., 1890 *http://www.newadvent.org/fathers/2601.htm.*

Sozomen, *HE* – Sozomen *Historia eccle siasica/Church History,* trad. Chester D. Hartranft, în *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series,* Vol. 2 , Buffalo, NY, Christian Literature Publishing Co., 1890 *http://www.newadvent.org/fathers/2602.htm.*

Zos. *Hist* – Zosimus *Nea Historia,* Green and Chaplin, London,1814, *http://www.tertullian.org/fathers/zosimus01_book1.htm.*

Theodoret, *Hist.eccl* – *Theodoret Historia ecclesiastica/Ecclesiastical History,* trad. Blomfield Jackson, în *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series,* Vol. 3, Buffalo, NY, Christian Literature Publishing Co., 1892 *http://www.newadvent.org/fathers/2702.htm*

Sym. – *Theophylacti Simmocattae Historiae,* ed. C.de Boor, Lipsiae, 1887.

Baratta 2012 – Giulia Baratta, "I soldati interpreti nell'esercito romano", *Le métier de soldat dans le monde romain-Actes du cinquieme Congres de Lyon (23025 septembre 2010),* ed. C. Wolf, Lyon, 2012.

Barnea, Iliescu 1982 – I. Barnea, Oc. Iliescu, *Constantin cel Mare,* București, 1982.

Batty 2007 R. – Batty, *Rome and the Nomads. The pontic-danubian realm in Antiquity,* Oxford, 2007.

Greatrex 2000 – G. Greatrex, "Roman identity in the sixth century", *Ethnicity and culture in late antiquity,* ed. S. Mitchell, G. Greatrex, Duckworth and the Classical Press of Wales, 2000.

Heather, Matthews 1991 – P. Heather, J. F. Matthews, *The Goths in the Fourth Century,* Liverpool University Presss, 1991.

Quiroga 2008– Jorge Lopez Quiroga *Gentes Barbarae. Los Barbaros entre el mito y el realidad,* Universitad de Murcia, 2008 (Ed. 2011).

Heather 1997 – P.J. Heather, „Foedera and Foederati in the fourth century", *Kingdoms of the empire. The integration of barbarians in Late Antiquity,* ed. W. Pohl, *The transformation of the Roman World* Series, ed. I.Wood, Bill, 1997, p. 57–74.

Heather 2001 – P. Heather, "The late Roman art of Client management: Imperial defense in the fourth century West", *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians, (*eds.) W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, Leiden, 2001, 15-68.

Scorpan 1973 – C. Scorpan,*La continuité de la population et des traditions Gètes dans les conditions de la Romanisation de la Scythia Minor,* Pontica 6, 1973, p. 209–228.

Ștefan 1967 – Gh. Ștefan *Dinogeția*I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967.

Petolescu 2000 – C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman,* Ed. Universitas, București, 2000.

Vulpe, Barnea 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei –Romanii la Dunărea de Jos*, Ed. Academiei RSR, București,1968.

Wiotte-Franz 2001 – C. Wiotte-Franz "Hermeneus und Intepres. Zum Dolmetscherwesen in der Antike", *Saarbrucker Studien zur Archaologie unde Alten Geshichte, 16,* Saarbrucken, 2001.

Zahariade 1988 – M.Zahariade *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum,* Editura Academiei, București, 1988.

Zahariade 2005 – M. Zahariade, *Scytia Minor. A history of a later roman province, 248–681*, Amsterdam, 2005.

NOTE

[1] Vulpe, Barnea 1968, 370–371.

[2] Vulpe, Barnea 1968, 371–372.

[3] Eutropius IX, 24,2.

[4] Eutropius VIII, 17,3.

[5] Ştefan 1967, 419; Vulpe, Barnea 1968, 381.

[6] IGLR 238; PLRE I 803.

[7] Vulpe, Barnea 1968, 390.

[8] Vulpe, Barnea 1968, 391.

[9] *Stercorius*: IGLR 233; PLRE I 853.

[10] Amm. Marc 28, 3, 8, p. 82.

[11] Acta SS, II, 2; PLRE I, 848; Zahariade 1988, 44, 82.

[12] Sozom., *HE*, 4, 16.

[13] Claud., *De quarto cons. Hon. Aug. Paneg.*, 623–633; Oros., *Adv. Pag.*, VII, 34, 9; Zos. *Hist.*, IV 35, 38–39; Marc. Comes, *Chron.*, 386, 1; Hydat., *Chron.*, 385; Zahariade 2005, 44.

[14] Zosim., IV, 40.

[15] Vulpe 1938, 311; CIL III, 7494.

[16] Vulpe 1938, 311.

[17] Theod., *Hist.eccl.,* V, 31.

[18] Priscus *apud* Vulpe, Barnea 1968, 407.

[19] Vulpe, Barnea 1968, 407.

[20] Priscus, 37,38 *apud* Vulpe, Barnea 1968, 408.

[21] Zahariade 2005, 205.

[22] Zahariade 2005, 51.

[23] Vulpe 1938, 334.

[24] Vulpe 1938, 339.

[25] Vulpe 1938, 328.

[26] Proc., *De Bell. Goth.*, III, 14. 7; Zahariade 2005, 52.

[27] Evagr. Schol., *Hist. Eccl.*, V, 1; Agath., *Hist.*, IV, 22; Zahariade 2005, 53.

[28] Sym. VII.1-7, VII. 12.2-4, VII.14.1-12, VII.15.5, 8-14, VII.15.11-14.

[29] Plinius, *NH* 4, 80.

[30] Eunap., *Istoria după Dexip,* frag. 22, tom. I; *apud* FHDR, II 1970, 239.

[31] Liban., *Cuvântare pentru împărații Constanțiu și Constans,* LIX, 89 a*pud* FHDR II, 239.

[32] Eusebios, *Vita Constantini,* IV, 5,1.

[33] Iosephus, *B. I.*, 7.

[34] Sozom., VI, 37, 8 *apud* FHDR II, 223.

[35] Iordanes, 130.

[36] Philostorgios, *Istoria Bisericească,* II, 5.

[37] Petolescu 2000, 340.

[38] Petolescu 2000, 340; Barnea, Iliescu 1982, 138.

[39] Epiphanios, *Despre schisma audinilor,* 15, 5 *apud* FHDR II, 175; Augustin, *Cetatea lui Dumnezeu,* 18,52 *apud* FHDR II, 215.

[40] Amm. Marc., XXX, 8.

[41] *HA Caracalla,* 10.6.

[42] Batty 2007, 386.

[43] Batty 2007, 390.

[44] *I* Batty 2007, 391; Heather, Matthews 1991, 2–3, 8.

[45] Amm. Marc., 17.12.18.

[46] Amm. Marc., 31.4.12.

[47] Amm. Marc., 17.13.1.

[48] Amm. Marc., 17.12.11.

[49] Amm. Marc., 29.6.15–16.

[50] Amm. Marc., 31.2.13.

[51] Russu 1958, 306.

[52] Batty 2007, 377.

[53] Amm. Marc., 28.1.5.

[54] Oros., *Adv.pag.,* 7.25.12.

[55] Batty 2007, 378.

[56] Greatrex 2000, 272.

[57] Ioan din Antiohia *apud.* Greatrex 2000, 272–3.

[58] Malal., *Chron.,* XVI.

[59] Theoph. Conf., *Chron.,* I.

[60] Procopius, *Wars,* VII.39.8–9.

[61] Procopius, *Wars,* VII.31.8–9.

[62] Procopius, *Anecd.,* 7.10.

[63] Zosim., V, 21, 6; Socrate, VI, 6; Sozom., VIII, 4, 1.

[64] Quiroga 2008, 72.

[65] Amm.Marc. XXXI.4.1.

[66] Paul.Oros. *Hist. arv. pag.* VII.33.9.

[67] Wiotte-Franz, 2001; G. Baratta, 2012, 480-481.

[68] AE 1951, 103.

[69] Vulpe, Barnea, 1968, 397.

[70] Vulpe 1938, 190; Scorpan 1973, 145.

[71] *Martires gothorum ecclesiae*, FHR II, 727.

[72] Heather 1997, 60.

[73] Eusebius, *Vita Constantini.*, 4, 5; Libanius, Or., 49, 89.

[74] Heather 1997, 70–71.

[75] Heather 2001, 15-68.

MEDIEVAL MOLDAVIAN CASTLES FROM THE FIRST HALF OF THE FOURTEENTH CENTURY TO THE SECOND HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY: FUNCTIONS, IMAGES, PERCEPTIONS

SABINA STĂNILĂ *

Abstract

The purpose of this work is to identify common patterns or features in the construction of the medieval castles of Moldavia in the fourteenth and fifteenth centuries. The medieval castles known to have existed on Moldavia's territory at that time are Hotin, Soroca, Orheiul Vechi, Tighina, Cetatea Albă, Chilia, Roman, Cetatea Neamțului, Suceava, Şcheia, Țețina and Hmielov. Due to issues related to (re)sources at the time of commencing this study, the castles of Țețina and Hmielov could not be examined.

This effort is meant to reveal the functions, images, perceptions and significations attributed to these castles (which have become cultural objects) both by their contemporaries and subsequent beholders. Starting from the military and commercial functions, medieval Moldavian castles acquired and constructed the dwelling function whereas the cultural one was assigned to them much later, when they became museums which are now part of the cultural patrimony. Placed in the touristic circuit, they are now re-discovering a new commercial functions for themselves.

As an example, the castle groundplan has been taken into consideration as such a pattern to be able to distinguish the type or origin of the castles in question. The analysis of this pattern evinces the prevalence of the rectangular plan with towers at the corners. This type of groundplan is present at Cetatea Sucevei, Cetatea Neamțului, Cetatea Albă, Orheiul Vechi, Roman (with the latter research is still insufficient in this respect though). Deviations from this building rule are Hotin whose groundplan is irregular and Soroca which has a circular plan. There is no information about the groundplans of Tighina and Chilia castles. The rectangular type with towers (in particular circular or semi-circular towers) was borrowed with various influences (predominantly Byzantine and Oriental influences but taken over and filtered through a European model that must also have been in fashion in Western and Central Europe in the fourteenth and fifteenth centuries) but leaving enough room to local originality as well. Such an element of originality is the fact that although the rectangular groundplan was conceived as one dedicated to castles located in low lands (plains) such groundplan was implemented in Moldavian various high lands which were politically, militarily and commercially strategic sites.

This study also sheds light on the existence of a systematic programme of building medieval Moldavian castles mainly determined by the political context. This programme basically comprises two stages: the first stage (commencement of the programme) – during the reigns of Petru I Muşat and Alexander the Good and the second one (reinforcement and consolidation) – during the reigns of Stephen the Great and Petru Rareş.

Keywords: *medieval castles, Moldavia, Hotin, Soroca, Orheiul Vechi, Tighina, Cetatea Albă, Chilia, Roman, Cetatea Neamțului, Suceava, Şcheia, Țețina, Hmielov, rectangular groundplan, towers, functions, images, significance, cultural object, Petru I Muşat, Alexander the Good, Stephen the Great, Petru Rareş*

* Profesor, Colegiul Național „Mihai Eminescu", București.

Introduction

The present study was my MA thesis defended at the Medieval Studies Department of the Central European University in June 2003,[1] and words are but too poor to express my gratefulness to the University and the Open Society Foundation. It was intended to follow one of the lines traced by Jacques Le Goff in his chapter "Warriors and Conquering Bourgeois: the Image of the City in Twelfth-Century French Literature" of *The Medieval Imagination,*[2] that is to be concerned with "image." But I wanted it to be a translation into the Romanian space of medieval castles. Several problems emerged. Firstly, when dealing with Romanian castles, one is confronted with three different identities due to the fact that present-day Romania was formed as a result of the union of three principalities: Transylvania, Moldavia, and Wallachia. Their specific historical contexts gave rise to different features of Romanian medieval castles. Secondly, the literature of Romanian castles consists mainly of folklore (legends and tales) that cannot be dated. One is not able to deal with problems of image, representation and perception of castles by relying on such sources. For all these reasons a shift from the originally intended topic was necessary, which led to a historical study of Moldavian castles. The idea remained the same, that of image and perception. But the destination had to be reached in a different way by choosing a different approach.

Image implies perception: our perception in an attempt to reflect or reconstruct the medieval perception of Moldavian castles. The following questions will be addressed: How can we view the Moldavian castles? How were they perceived? What were their images?

What still raised problems was the selection of the castles and the scarcity of sources. Castles that still have ruins were selected for my sample. They are better documented than those that were completely destroyed.

The problem of primary sources for castles is a painful one in Romanian historiography. The traditional written sources are confined to: one homage; a few economic privileges; some charters in which castellans, castles or their counties are mentioned; a grant whereby three castles are entrusted to a Polish dignitary; and other charters (donations) in which the castellans are mentioned as witnesses. The seventeenth century *Chronicle* of Grigore Ureche[3] barely mentions seven castles, assigning to them a Genoese origin. A single page is devoted to castles in Miron Costin's seventeenth century *Chronicle*, where he acknowledges that few things were known about the castles of Moldavia.[4] Foreign travellers' accounts give evidence of the perception of castles, but they are scanty. Other sources are archaeological reports, photographs and ground plans available in the secondary literature.

Secondary literature falls into two categories: a varied international literature and a regional one consisting of monographs or other writings on Moldavian castles. The international literature provided the necessary documentation with respect to general archaeological information on castles, functions, perceptions, landscape history, and castle politics. I will enumerate some international works that shaped the main ideas of my research. John Steane wrote important studies[5] dealing with the issue of perception and castle building programmes. David Austin's article[6] on Barnard castle laid an emphasis on functionality within a medieval castle. Michael Aston dealt with landscape history.[7] Steane, Austin, and Aston relied on archaeology as the foundation of their studies. The Austrians Otto Brunner[8] and Herwig Ebner[9] were concerned with issues related to castle politics and the relationship between castle building and territorial control and consolidation of a ruling family. Erik Fügedi[10] focused on the relationship between castle and society, therefore indirectly with perception, while Imre Holl dealt with castle types. The collected work *Secular Medieval Architecture in the Balkans*[11] made an attempt to synthesise the common features of fortifications in the Balkans, also projecting them against a thoroughly defined political background. The book also aims at moving secular architecture out of the shadow of religious architecture, which has been dealt with predominantly in the region.

The regional literature can also be divided in two because historical Moldavia is now two distinct territories: Romanian Moldavia and the Republic of Moldavia. The castles situated on the River Dniester are now in the territory

of the latter, consequently one has to deal with the problem of accessibility to the primary sources and secondary literature (part of which is written in Russian).

Two general studies have been made on Moldavian castles: 1) Lucian Chițescu's doctoral thesis[12] first provided the historical context against which the Moldavian fortifications were listed and gave a chronological account; 2) Gh. Anghel's article[13] gives a thorough analysis of the Moldavian defence system during the reign of Stephen the Great (1457-1504). More recently, researchers such as Denis Căprăroiu and Laurențiu Rădvan indirectly dealt with some Moldavian castles in their studies dedicated to medieval towns in Romania/the Romanian principalities.[14]

The purpose of this study is to uncover patterns that will lead to identifying the images and perceptions of medieval Moldavian castles, that is, to see their common features and to establish possible differences in terms of: location, builders and building stages, plan, type, and functions.[15] By using a standardised framework, I resorted to a structuralist[16] analysis which enabled the identification of some systematic properties of castles. Thus medieval Moldavian castles can be viewed as a decomposable units and the features that I chose to take into consideration (I am fully aware that they are not all) are the parameters mentioned above. On a parallel level, the implicit assumption of this study is that a castle can be regarded as a text having a grammar (that is, a structure) and a vocabulary (that is, meaningful elements to fill the structure). Therefore, like a text, a castle can be deconstructed and reconstructed. The chosen methodology basically relies on comparison.

In order to tackle the issue of multi-functionality, and further, those of image and perception, I will start from D. J. Cathcart King's tentative definition of the castle: "Typically, a castle is a fortified habitation."[17] His definition is apparently restrictive. Nevertheless, it encompasses all facets of castles, because habitation means a place of living. Living, in its turn, is a complex term: the place of living can be a residence but also the place where one makes a living by commercial, administrative or even judicial activity. The residence, with added degrees of comfort, can turn into a representation of the owner's power or prestige. I hope I will be able to show that Moldavian castles had all these aspects which can be grouped within the general concept of "multi-functionality."

The main research questions of this study are: was a certain location preferred for castles? What particular features in the location made the "perfect" castle site from the fourteenth to the sixteenth century in Moldavia? What are the similarities and differences with respect to plan and type? What is the type of Moldavian castle and to what purpose is it used? How do functions relate to ground plans and building stages? Is there a connection between builders-building and stages-functions? How does this affect the image of castles? What was added, when and to what purpose? Were new functions added together with new walls?

The Study Sample

Written sources and archaeological research have revealed the existence of the following castles on the territory of historical Moldavia:[18] Hotin, Soroca, Orheiul Vechi, Tighina, Cetatea Albă, Chilia, Roman, Cetatea Neamțului, Suceava, Șcheia, Țețina and Hmielov (see either of the maps[19] in the appendix).

The objects of concern here are only those castles that can demonstrate to the visitor or to the researcher visible proof of their existence, that is, ruins. My choice is based on the fact that castles that still stand have benefited from research, therefore they are well-documented. Contrary to a lot of western European examples of castles that do not have ruins but can still be researched on the basis of charters or other written sources, the Moldavian castles are hardly mentioned in the documents of the time. One can find monographs on Hotin and Cetatea Albă; Suceava and Cetatea Neamțului are well documented. Țețina, however, or Roman are not known to have benefited from any study.[20] Therefore, I took the risk of an incomplete list of the Moldavian castles that existed in the time span surveyed and excluded from my detailed analysis Orheiul Vechi, Chilia, Roman, Țețina, and Hmielov. I will deal with Șcheia only to the extent to which it is instrumental to making a case out of Suceava.

Archaeological excavations only uncovered traces of a rectangular castle with four round towers at the corners at Orheiul Vechi. The castle was situated on a promontory on the River Răut, fifteen kilometres east of the present day town bearing the same name, between Trebujeni and Butuceni villages. The remains of the stone buildings were at first attributed to the reign of Stephen the Great (1457-1504), but irrefutable archaeological findings from 1996-2001 proved that the origin of Orheiul Vechi citadel is prior to Alexander the Good or Stephen the Great.[21] The archaeological research conducted at Orheiul Vechi by the reputed archaeologist Gheorghe Postică, whose findings were gathered in a book,[22] revealed the existence of a medieval town at Orheiul Vechi and confirmed the rectangular plan of the stone citadel.[23] He also points out the peculiarity of the town-castle during the reign of Stephen the Great in terms of the uniqueness of its siting and functions.[24] As his predecessors, he cannot help but notice that Orhei Castle seems to be the joint effort of nature and civilisation as its building combines architectural elements formed by nature and architectural components crafted by man.[25]

Only some scattered remains of the former castle of Chilia can be seen at present.[26] There is no mention whatsoever of the plan of the castle. It was situated on an island in Chilia channel and linked, if not identified, with the old Greek *castrum* of Licostomo (the Mouth of the Wolf);[27] according to the chronicle, eight hundred masons helped by seventeen thousand workers built it in less than a month: from June 22 to July 16, 1479[28]. Interestingly enough, Cetatea Albă has also been subject to debate as regards its alternative names.[29]

Roman disappeared without a trace.[30] However, archaeological work at Gîdinţi, near Roman, on the bank of the Siret river, showed that the castle discovered here is the only one entirely built during the reign of Stephen the Great in two stages: 1466 and 1483. *Cetatea Nouă de la Roman*, as it was called, had semicircular bastions and a rectangular outer bailey.[31]

Only remains of the foundation can be seen at Şcheia. They are those of what was intended as a rectangular castle.[32]

The fragment of a wall, the foundations of a tower and a stone stairway are the testimony of the existence of Ţeţina.[33] A certain amount of data is available for the castles mentioned above, but this is not enough for a standardised analysis.

A number of historians like L. Rădvan, D. Căprăroiu and architects like T.V. Poncea wrote important books in which they proposed various typologies of the medieval towns in the Romanian Principalities. They stress the fact that the genesis of urbanism in the Romanian Principalities was influenced by economic and socio-political factors. Căprăroiu emphasises the impact of the political factor in the creation/formation/foundation of the medieval town in the area outside the Carpathians. Therefore, since the current article is confined to a certain word limit on account of its intended publication, I find myself compelled to leave out such criteria as siting/location, builders and building stages, trade routes as these aspects are already so well researched and only refer to the medieval Moldavian castles in terms of their type/shape and functions.

Patterns of Building Functions, Meanings, and Images

The possibility of identifying a "character" of Moldavian castles for the period from the second half of the fourteenth century, through the fifteenth and the first half of the sixteenth century is related to the mosaic of images resulting from comparing the castles from the point of view of the already mentioned criteria: location, plan, origin of type, builders and periods of building, and functions.

Of all these criteria analysed in my MA thesis, I chose to include only the (origin of) type in this article, as an example of my approach to late Moldavian castles. The reason behind this choice is that the other criteria have more or less been extensively dealt with whether directly or indirectly by both historical and architectural studies.

Type and origin

As results from the analysis above, the medieval Moldavian castles were rectangular[34] and the propensity for building rectangular fortifications in Moldavia was noticed by A.

Andronic in the fortifications discovered at Corlăteni[35] whose earthworks date back to the early Middle Ages. This fact evinces a continuity in the building the medieval Moldavian fortification system: the building programme of rectangular castles began prior to Petru I Muşat, continued with Petru I Muşat and Alexander the Great, and was essentially reinforced and maintained by Stephen the Great and Petru Rareş.[36]

Viewed from the outside,[37] the origin of the medieval Moldavian type of castle seems to be a controversial issue in Romanian historiography. As with other disputable issues, chronological layers of opinions have to be examined before reaching a conclusion. The first trend emerged in the 1960s, with Virgil Vătăşianu as the leader. He launched the long-cited idea of Polish-Baltic influence, evinced in his opinion by the regular rectangular (square) four-tower plans of Suceava, Cetatea Neamţului and Şcheia.[38] This idea, resulting merely from a formal architectural analysis, came to be supported by archaeologists as well.

Gh. Diaconu and N. Constantinescu[39] stated that in fourteenth century Moldavia there must have been a school of builders whose ideas have come down to us through the plans and the techniques of building. The plan was old but the technique was new. The plan was originally designed for the plains and its starting point has to be sought in the Danubian and north Pontic space; it may have been typologically associated with Roman-Byzantine fortifications. Constantinescu[40] does not have a clear-cut conclusion; he vacillates in attributing the influence either to the southern regions of the Balkan-Danube area or to the northern regions of Europe. These pioneering studies referred to three of the Moldavian castles.

Gh. Anghel's article from 1978[41] made a thorough and wide-ranging analysis. For the first time in the literature, he emphasised the originality of the medieval Moldavian castles which consists in: 1) creating a unitary defence system of fortifications in southeast Europe; 2) thickening the walls of precincts and towers (their thickness was doubled or tripled); 3) developing a tendency to hide stone constructions with earthworks; 4) establishing technical innovations, for instance Cetatea Albă[42] has a parapet in the escarpment of the ditch; between the parapet and the curtain there is a platform on which cannons could be placed. All these point to a gap between the castles built before the reign of Stephen the Great and those built during his reign or afterwards and to a difference from the fortified system of Transylvania, Hungary and Poland of that time with respect to conception, tactics, planimetry and components.

According to Gh. Anghel, inferring Byzantine influence can only be justified by the fact that some of the Moldavian castles have circular and semi-circular towers. Byzantine castles were built everywhere in the empire from the sixth to the tenth century, using mostly rectangular plans with circular, semi-circular and horse-shoe-shaped towers. These elements were taken over by Crusaders in the twelfth and thirteenth centuries who combined them with the European experience when building such castles as Coucy, Chateau Gaillard, Boulogne, Morisson, Pierrefonds in France, and Rhunddlan Castle, Harlech Castle, Caernarfon Castle, Conway, Beaumaris and so on in England. However, Anghel points out, circular and semi-circular towers can also be seen in Europe in the military architecture from the twelfth to the fifteenth century. Practically, there were no longer Byzantine fortifications starting with the twelfth century and especially after the crusade of 1204, when Byzantium ceased to be a military force and therefore to exert any influence in the domain of fortifications. As Anghel shows, the Byzantine world was confronted with a new phenomenon: the thirteenth century saw the formation of small Frankish kingdoms on the Byzantine possessions, continental Greece, Morea, the Aegean Sea and Cyprus; in the fourteenth century Genoa and Venice replaced these kingdoms. The result was that the old Byzantine castles were rebuilt and reshaped in a European manner. A new style of fortification was created, that with circular, semi-circular and horse-shoe-shaped towers, which became dominant in the second half of the fourteenth century and spread all over Europe in the second half of the fifteenth century. Anghel believes the fortifications of Stephen the Great are part of the same tendency, although the architects that were employed did not come directly

from the south or north. Despite all these new elements revealed by Anghel, there is no clear-cut conclusion as to the influence affecting the Moldavian type of castle. The only conclusion that can be drawn is the fact that the Byzantine or the Polish-Northern influences taken individually cannot stand due to insufficient evidence. What Anghel brings new to illuminate the whole issue is the presence of Italian elements[43] in the context: architectural elements of late Gothic and Renaissance origin at Suceava and Cetatea Albă; an Italian architect, Provana, being mentioned as the alleged architect of Chilia; the tombstone of an Italian architect at Suceava; Stephen's connections with the Genoese castles on the Black Sea coast; Italian financiers, physicians, and scholars in the voievode's company.

Gh. Postică also emphasises the oriental origin of certain architectural elements at Orheiul Vechi. The small full towers at the corners were called guldasta in the oriental tradition. In addition to that, the masonry signals the presence of oriental influence. The chronology and dating of Orheiul Vechi indicates that it was built during the domination of the Golden Horde, from 1366 to 1369.[44]

Regardless of any such influence, what was made certain by archaeological work at Suceava and Neamț is that these castles were built by local craftsmen who were very much aware of the building techniques and processes used at the time throughout Europe. Such evidence ruled out any postulation of a German influence, a hypothesis also proven by the lack of resemblance of the medieval Moldavian castles with the castles alleged to have been built by the Teutonic order on the territory of Romania.[45]

In 1984, Imre Holl[46] remarked that three of the castles in the Moldavian group, namely Șcheia, Suceava-Cetatea de Scaun, and Cetatea Neamțului, belonged to the ancient *castellum* type group of Byzantine origin. Only Cetatea Neamțului evinces some traces of Central European influence (the Anjou model) such as the interior towers. General work in art history by Cristian Moisescu[47] asserts a northern influence indeed, but filtered through one coming from the south: the regular rectangular four-tower type of fortification can be found in Byzantine-Arabian fortifications, but its origin seems to be fourth to sixth century Byzantine architecture. It was taken over by the Crusaders and transposed to France, England and Germany during the thirteenth and fourteenth centuries, especially by the Teutonic Order. They also spread it into some of the countries in the north of Europe, from where it exerted a heavy influence on the Moldavian fortifications from the fourteenth to the sixteenth century.

The solution that Imre Holl (indirectly) and Cristian Moisescu propose with respect to influences that Crusaders brought back from the East, and that the Moldavians must have borrowed such elements via Poland or the Baltic countries, is counter-argued by Kennedy, citing Fossier: "As Fossier recognised, the Crusaders brought back from the east new methods of attacking castles, not new theories of military architecture."[48] It is known that new methods of attack trigger innovations in the military techniques. Therefore the castles the Crusaders built after having returned home must have used some of the architectural solutions acquired in the East. Nevertheless, Kennedy does not believe in pure imitation:

The Crusaders could draw on a number of different styles of military architecture but how important these borrowings were is more problematic. There is a model suggesting that, in cultural matters, people only borrow from others what they are on the verge of inventing themselves. If there were borrowings of military technology it was because the Franks could appreciate that such devices were useful and served their immediate purposes. There is no question of slavish imitation but of adaptation of particular designs whose utility was apparent. At the same time, we should never underestimate the pragmatism and inventiveness of castle builders.[49]

The last hypothesis, put forth by Holl and Moisescu, seems to be more comprehensive, integrative, or "globalising." Gh. Anghel uses the word "eclectic." An approach that tries to account for the regular rectangular four-tower plans of the Moldavian castles by one single influence or by applying a disjunctive sentence (it may be one influence or it may be another) seems simplistic. Nevertheless, the eclectic approach has its drawback as well; it ignores

the originality of the Moldavian castles, which were indeed no parrot-fashion imitation. Rather this type of plan must have been fashionable throughout Europe starting with the twelfth century, and the Moldavian voievodes were no exception when initiating their building plans.

To synthetise, the building programme of regular rectangular castles initiated by Petru I Mușat in the second half of the fourteenth century with Suceava (Șcheia and thereafter Cetatea de Scaun), and Cetatea Neamțului, was continued by Alexander the Good in the first half of the fifteenth century. He is attributed with the building of Tighina and, more recently of Cetatea Albă. There is no information as to the ground plan of Tighina.[50] Cetatea Albă is described as an imposing rectangular castle with four square towers at its corners, situated in the northern part of the fortification system of the city which lies near the Dniester port.[51] It could not have been built earlier than the last decades of the fourteenth century[52] and it was included within the frontiers of Moldavia during the reign of Petru I Mușat (1376?-1391?).[53] Hotin, with its irregular plan, also attributed to Alexander the Good, and Soroca, which has a round ground plan, do not fit into this analysis. If one were to fully accept Șlapac's dating of the central fort at Cetatea Albă, the result is that four regular rectangular castles were built in half a century or so by two voievodes belonging to the same dynastic line. Șcheia reinforces this programmatic castle politics.[54] More recent archaeological work uncovered the rectangular plan in two other castles: Orheiul Vechi[55] and Costești (however, the latter is mere earthwork, not a stone castle, and its dating is uncertain).[56]

Another element suggests the idea of programmatic ideology: location. The fact that efforts were made to reconcile a type of castle characteristic to plains to steep promontories or hilltops by means of a building technique that proved to be successful shows how much the Moldavian voievodes wanted to promote a certain image of their rulership and power through the physical image of the castles they built, which have comparable areas: 1,000 to 1,500 sq. m.

To answer the question why the Moldavian voievodes chose to stick to this plan is already the domain of speculation, since there are no explicit or implicit written or other kind of sources that could shed a ray of light on this matter. If one assumes that this type of castle was, at that time, taken to be the image or the representation of the castle par excellence, then the reason for choosing it must have been prestige. If one accepts the solution proposed by Imre Holl and Cristian Moisescu with respect to castle type, namely a Polish, and possibly a Northern-Baltic influence, plus the Central-European elements posited by Gh. Anghel (possibly coming from Hungary through Transylvania), the following hypothesis can be postulated: Moldavian castles were seen as prestige representations, as they seem to have been built as a replica of the Polish and Hungarian castles. This could make sense in the political context of the age[57] if one remembers that both Poland and Hungary tried to gain Moldavia in their sphere of influence – the dispute over the access to the Black Sea commerce which yielded substantial income. Moldavia's resistance to both powers manifested, among other things, in building castles. Not any kind of castles, because the best fighting strategy is to fight against your opponent using its own type of arms. It can therefore be suggested that Moldavian voievodes might have taken as model, to a certain extent, the Polish and Hungarian castles. The Moldavian castles would then assert the centralised power the Mușat dynasty strove to impose and perpetuate. Nevertheless, other influences (Byzantine, Italian) were filtered and infused into the model.

After mentioning the fact that the Moldavian chroniclers clearly stated the idea that the medieval Moldavian castles had been built by any other than local Romanians, Adrian Andrei Rusu insists that this idea should be kept and modulated. His "modulation" is that the craftsmen employed to build the castles belong to the German ethnicity, they were "foreign local craftsmen," a phrase which he explains as craftsmen born or raised in Moldavia but speaking a language other than Romanian. This contribution goes hand in hand with the hypothesis expressed by M.D. Matei who used

the phrase "specialised craftsmen of German origin" as early as 1989.[58] A.A. Rusu also stresses the fact that ideas circulate and that it is yet necessary to uncover the connections whereby ideas and models were transferred.[59] However, more relevant and interesting are his considerations gathered in a chapter dedicated to 'Ethnic origins and fortifications.'[60] He indirectly raises the question of the relation between ethnic identity and the type of material culture built by a certain ethnicity. He asserts that.

On the other hand, since many people considered the Saxons – rightfully to a great extent – to be the most "agile" creators of material culture, their castles should be seen as a barometer measuring the achievements of the co-inhabiting ethnic groups.[61]

Referring to the type and style of castle building, Kennedy produced a commonsensical statement: "A different landscape also produced different styles of castle building."[62] In the fourteenth century and later, in fifteenth-century Moldavia, a certain kind of landscape (namely hilltops) appears to have been intently sought and one style of building was used, ingeniously adapted both to the ground plan and to the nature of the terrain. It is the so-called "building in steps" style which allows the builder to use a regular rectangular ground plan on heights without levelling or regularising the irregularity of the hilltop. This solution is known to have been applied at Scheia,[63] Suceava and Cetatea Neamțului.[64]

It should be noted that most of the assertions in Romanian historiography with regard to the typology of Moldavian castles rely heavily on only three of them: Șcheia, Suceava-Cetatea de Scaun, and Cetatea Neamțului. This can be as well considered as a question of perception: these three castles were viewed as the core or the prototypical image of the Moldavian medieval castles.

Functions

Starting from King's definition mentioned in the Introduction, two functions seem to be essential for a castle, namely the military and the residential ones: "Typically, a castle is a fortified habitation,"[65] Like any other functional object, the castle develops through time by accumulating new functions.

The strengthening of fortifications over time suggests a strengthening of the military function. This is also paralleled by accommodating other functions within the castles, which can be perceived in the dynamic of building and rebuilding. As the addition of a curtain wall and bastions, or the thickening of a wall was meant to respond to the advances of military techniques, especially of artillery, the interior space in the central fort was divided and given new contours so as to keep up with new views on comfort and fashion. Here is the description of the typical Mușatin castle by Matei and Emandi:[66]

Along the curtains, on their inner part, above large cellars, there were two-storey storerooms, workshops for arms, and the soldiers' rooms, all of them situated mostly on the groundfloor; above, there were terraces for guards patrol. Along the other sides of the inner precinct, there were the voievode's apartment and guest rooms. Such a castle also included a long armoury hall, a banquet hall and a council hall, as well as the chapel, that was linked with the voievode's apartment, the rooms of the garrison, the servants' rooms, the children's rooms and so on. In order to look like this, the old castles were transformed by Stephen the Great.

One can infer from this passage that beginning with the reign of Stephen the Great a major shift in the functionality of Moldavian castles had occurred. They were transformed to better fit the need for comfort. Adding up to comfort and decoration also speaks about a need for representation and prestige: the voievode needed to make public his power by displaying it under this form. Not only comfort and decorations signal the prestige function, but also the shape of the castle: this started in Moldavia with Petru I Mușat's implementing the regular rectangular four-tower type and ended with Petru Rareș' building the perfectly round and, therefore unique in the country, castle of Soroca. And castles did not only represent the power and prestige of each individual voievode, but also of the continuity of the dynastic line. Their way of being built signals not only "the presentation of the self"[67], but also the membership to a certain group (or family in our case).[68]

Just like the other factors that have been taken into consideration so far, the functions of the Moldavian castles varied through time. Change over time brought about change and development in the (multi)functionality of the Moldavian castles. From almost purely military objects – Şcheia - whose guards resided in the towers because there were no buildings inside the rectangular fort,[69] castles like Cetatea de Scaun (Suceava) evolved to palaces. These examples illustrate the development in one castle, because Şcheia and Cetatea de Scaun can be regarded as interfaces of the same identity – the castle protecting the capital city of Suceava. Şcheia is perhaps a good example in point for the pioneering of medieval castle building in Moldavia. Hotin, Tighina, Soroca came to incorporate a customs house due to their location on the border. At Hotin, as it can be seen from the ground plan, the customs, otherwise separated from the central fort by a brook, was incorporated in the castle when the curtain wall was built. It added and emphasised the commercial function to the castle. For this incorporation to take place, the location of the castle was essential.

Functions ascribe meaning to the built environment and meaning is the image projected by the onlooker. According to Rapoport

meaning also gains in importance when it is realised that the concept of 'function,' goes far beyond purely instrumental or manifest functions. When latent aspects of functions are considered, it is quickly realised that meaning is central to an understanding of how environments work.[70]

This statement goes hand in hand with postulating core/inherent/denotative and latent/additional/connotative functions of a castle. The core functions of a castle are the military and the residential ones. The commercial function raises some problems since all Moldavian castles surveyed seem to have been intently built along trade routes and near market towns (or settlements of an urban type that had a definite commercial orientation). Consequently the Moldavian castles might have been perceived as essential to the security and maintenance of trade routes, and perhaps the commercial function could be regarded as inherent in this case. The connotative functions which all the surveyed castles seem to have had are probably the administrative and prestige representation. King pleads for an image of the castle as a purely functional object[71] and he argues strongly against the prestige function as the only function a castle had.[72] And this is where he is wrong, because nobody seems to support this idea. Rather the prestige representation function comes to complete the corollary of functions that one usually expects a castle to have. On the basis of all these functions that Moldavian castles may be assumed to have had, one can re-construct (again a rebuilding stage) their image as perceived by contemporaries: far from being merely functional objects with a clear-cut military and residential destination, they were placed in a socio-economic context and employed for prestige representation purposes.

Tadhg O'Keeffe speaks about a meaning of the castle:

We might ask how deeply can we penetrate the world of the Middle Ages by standing in front of a castle and allowing it to be our guide. The building will always be silent, but if it communicates ideas to us bout itself, about its erstwhile inhabitants, or about the world for which it was built, it does so because its physical form is seen as constituting a system of signs into which we, though our own experiences and interpretations of the world, are capable of reading 'meaning' (Eco, 1986).[73]

He states that the dominant meaning of a castle is power-related which is visible in the "architectural signage of the castle" and intuitively recognizable in certain features of the castle: the manipulation of natural resources which intimidates us, the imitation of the natural landscape (e.g. a high wall or tower imitates a cliff).[74] He further on explores the relationship between architectural signs and their readers, and since castles are architectural signs, their 'meanings' are intricate sets of ideas about the individual and the collective, and about the worlds in which both belong or of which both have experience. Secondly, the individuals and collectives mentioned here are not just those who lived at the time the buildings were constructed but include all those

who engage with the architecture at some intellectual level, including modern spectators: 'meaning', after all, is not fixed at the time of construction but, as the poststructuralists remind us (see Leach, 1997: 283-390, especially 283-4, for a useful overview), is multifarious both synchronically and diachronically. As a simple illustration of this it might be noted how certain castles have been selected for conservation and presentation to the modern public. These castles in State care are generally those which are regarded as 'important' in the present, possibly for reasons of history but possibly also because other comparable examples are not so spectacular or well-preserved. This is not to question the legitimacy of preserving certain buildings at the expense of others, but to argue that the castles which enjoy this level of protection are those which possess the sorts of 'meaning' which are valued most today in this heritage-conscious environment, and that what they 'mean' to us is not necessarily what they meant to any spectator in the middle ages— (Figure 3). In other words, the 'meaning' of the architecture can and does change.[75]

Again, like King, O'Keeffe is wrong simply because his vision about the representational function of the castle seems to be one-sided. While King considers the castle to be a predominantly functional object, O'Keeffe argues in favour of the substantially representational function of the castle. As with castles everywhere the Moldavian castles in question can be ascribed both functionality and representation, whether simultaneously or not because time is a critical factor in their perception. More recently, following trends all over the world, the Moldavian castles have become part of cultural landscapes which are exploited economically by means of cultural tourism. Therefore, one could say that they have regained an economic function. At the same time, they appear to have retrieved the representation function, as now they stand for the values of an entire nation.

Conclusions

What I have tried to do in this study was a search for functions, images, and perceptions of late medieval Moldavian castles by contemporary people. I meant to distance this work from the traditional chronological story-like descriptions used so far in Romanian literature by introducing a standard. I am fully aware that such a standard can sometimes be rigid and not quite a workable formula for some of the castles that are less well researched.

What I found is firstly an aspect that has only been slightly touched upon in Romanian historiography, namely castles from the point of view of landscape history. The relationship between Moldavian castles and their location has been noted and was correlated with the building technique. Not all Moldavian castles were built on a promontory, hill or height; Soroca and Tighina do not follow this rule. In any case, their regular rectangular (square) plans are not in accordance with this aspect and historians agree that an irregular plan to follow the roughness of the topography would have been far more suitable. Soroca is not an example in point, being circular, and neither is Hotin, of irregular plan. What we have here is a constant effort to reconcile a type of castle characteristic to plain with steep promontories or hilltops by means of the building technique. In addition, the sizes of the castles are comparable. These facts speak about how much the Moldavian voievodes wanted to promote a certain image of their rulership through the physical presence of castles. For the Romanian principalities did not promote that phenomenon called by medievalists "castellation" – the building of castles by noblemen to represent and enhance their power.[76]

There are other natural factors in the location, such as water and an adjoining settlement that the castle depended upon. Moreover, in some cases (see the castles situated on the River Dniester), water seems to have had a defensive potential. Most studies point out the importance of a pre-existing settlement near the castles in question, but none has made it clear that these settlements were all market towns. This comes to reinforce the connotative commercial function that castles had. The fact that all the Moldavian castles surveyed in this research were situated on trade routes was already a commonplace in Romanian historiography.

Yet another commonplace was constituted by the discussions of their type. Three mainstream orientations were noticed: 1) a Polish-Baltic influence 2) a Byzantine influence, and 3) a Byzantine influence filtered through the Central European experience. What the issue is here is rather the fact that the regular rectangular four-tower type was in fashion in Europe during the twelfth and thirteenth centuries, and that the Moldavian rulers were consistent in using it. Their consistency, correlated with the fact that the voievode was the sole proprietor[77] of all the castles, plus the fact that the building programme was initiated and perpetuated by one ruling family – the Mușat dynasty – inevitably leads toward one conclusion: this castle type performed the function of prestige representation, in the sense that it represented the voivode's power. They were viewed (and acted as) as insignia of power. Moreover, the building programme of castles was reinforced by building churches and monasteries (some monasteries are fortified) which gave rise to an architectural style.

An understanding of the Moldavian pattern of castle building emerged from this study. It consists in the fact that a programme seems to have been initiated, promoted, and carried out by voievodes of one ruling house. This is part of the larger European framework wherein a dynasty concentrated on castle building as a means of consolidating both its internal and external power. What was peculiar to medieval Moldavia, and in this sense the Moldavian castles do not resemble their European counterparts, is the fact that all of them (although it is true that they are not many) belonged to the voievode. The idea of a systematic programme or policy was supported by the following arguments: a certain location, incorporating an elevation and water as natural components, and a commercial settlement as part of a trade route, seems to have been preferred by voievodes belonging to one dynasty. A certain castle type (regular rectangular square four-tower) was selected and employed rather consistently. There were stages in the programme (two salient ones and another two which were less important), a fact emphasised later on by Alexandru Madgearu as well;[78] during these stages new functions were added to castles: they started mainly as fortified habitations, then the habitation turned into a residence, then the residence was provided with comfort, richness, and decorations and became an image of the voievodes' power and prestige.

A comparably relevant point for the image and perception of late medieval Moldavian castles is the travellers' accounts. Although quite few, they are indicative of the fact that foreigners from the west identified Moldavian castles as such, that is the western and eastern images of the castle overlapped in their "imaginaire." What did not match the western standards was the number of Moldavian castles, as they were few, and the character of the nearby settlements, whose building were wooden ones.

The elevation, the nearby market town, water source, and trade route, the regular rectangular (square) four-tower type, the fact that castles were built to consolidate and represent a dynasty from the end of the fourteenth century until the beginning of the fifteenth, all these are particulars of the late medieval Moldavian castles and, in our understanding, reconstruct an image and perception other than the ones we were used to. They make one postulate the existence of a "castle civilisation" in medieval Moldavia if not in quantitative terms (their reduced number) at least with respect to quality.

NOTE

[1] Part of my MA thesis was published in *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova: Anuar Istoric,* 5, 2004. The current article is simply an update of my thesis with works published subsequent to June 2003.

[2] Jacques Le Goff, *The Medieval Imagination*. Tr. Arthur Goldhammer, Chicago, The University of Chicago Press, 1988. – The intention grew out of my previous study written as a diploma paper "The Multicultural Identity of the English Medieval Castle," defended at the University of Bucharest, Faculty of Foreign Languages, English-French specialization, 1998.

[3] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei,* București, Editura Academiei R.P.R., 1958, 71.

[4] Miron Costin, *Cronica polonă,* in *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, Editura Academiei R.P.R., 1958, 205.

[5] John Steane, *The Archaeology of Medieval England and Wales,* Athens: The University of Georgia Press, 1984 (henceforth Steane, *Medieval England and Wales*); *The Archaeology of Medieval English Monarchy,* London, B. T. Batsford, 1993 (henceforth Steane, *English Monarchy*); *The Archaeology of Power,* Charleston, Tempus Publishing Ltd, 2001 (henceforth Steane, *Power*).

[6] David Austin, "Private and Public: An Archaeological Consideration of Things," in *Die Vielfalt der Dinge. Neue Wege zur Analyse mittelalterlicher Sachkultur,* ed. Helmut Hundsbichler et al, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1998, 163-206.

[7] Michael Aston, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology and Local History,* London, Routledge, 1997, 91 (henceforth: Aston, *Landscape Archaeology*).

[8] Otto Brunner, *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*, tr. Howard Kaminsky and James Van Horn Melton, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

[9] Herwig Ebner, "Die Burgenpolitik und ihre Bedeutung für die Geschichte des Mittelalters," *Carinthia I,* 164, 1974 (henceforth: Ebner, "Burgenpolitik"), 33-51.

[10] Erik Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437*), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

[11] *Secular Medieval Architecture in the Balkans*, ed. Slobodan Čurčić and Evanghelia Hadjitryphonos, Thessaloniki, AIMOS, 1997.

[12] L. Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI – cetăți voievodale și fortificații orășenești – Rezumatul tezei de doctorat,* București, Academia de Științe Sociale și Politice a R.S.R., 1970 (henceforth Chițescu, *Fortificații*).

[13] Gh. Anghel, „Cetățile medievale ale Moldovei din timpul lui Ștefan cel Mare", *Apulum,* 16, 1978, (henceforth Anghel, „Cetățile medievale"), 239-259.

[14] See Denis Căprăroiu, *Orașul medieval în spațiul românesc extracarpatic (sec. X-XIV),* Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2014 (henceforth Căprăroiu, *Orașul medieval*). See also Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările române în evul mediu,* Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2011 (henceforth Rădvan, *Orașele*).

[15] The current article is an adapted version of the second chapter of my MA thesis defended at the Central European University (Department of Medieval Studies) in June 2003. The thesis was entitled "Late Medieval Moldavian Castles: Functions, Images, Perceptions." I decided to give up the word "late" due to its relativism: terms such as "early medieval" and "late medieval" vary from East to West and are constant subject of debate.

[16] Although the structuralist approach is nowadays regarded as outdated because of the methodological and theoretical problems it raises, there is nevertheless an important advantage that it offers: it highlights the systematic properties of phenomena. "In a nutshell, structural analysis does not explain; at best, it helps to clarify what needs to be explained." See Dan Sperber, *Explaining Culture. A Naturalistic Approach,* Oxford, Blackwell Publishers, 1996 (henceforth Sperber, *Explaining Culture*), 47.

[17] See D. J. Cathcart King, *The Castle in England and Wales: An Interpretative History,* London, Routledge, 1988 (henceforth King, *Castle*), 1.

[18] Following the map, they have been listed clockwise, from the north to the east, south and west.

[19] In 2003 I had drawn two maps of historical Moldavia in order to render the historical context and changes that occurred from the end of the fourteenth century to the beginning of the fifteenth century which are however not included in this article due to space limitations.

[20] Exceptions are, to some extent, Șcheia and Orheiul Vechi where archaeological research was done and the results were published. Orheiul Vechi is mentioned as a settlement founded by the Mongols, therefore a town of the Mongol type, in Căprăroiu, *Orașul medieval,* 136-137; Șcheia is postulated to have been an earlier rectangular, rudimentary version, a „failed experiment" of Suceava by the same author, and the hypothesis is supported with both documentary and archaelogical arguments (Căprăroiu, *Orașul medieval)*, 260.

[21] Gheorghe Postică, „Cetatea Orheiului în strategia lui Ștefan cel Mare", *Tyragetia*, Serie Nouă, 2007, vol. I [XVI], 2 (2007) (henceforth Postică, „Cetatea Orheiului"), 11.

[22] Gheorghe Postică, *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996-2001,* Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2006 (henceforth Postică, *Orheiul Vechi*).

[23] Postică, *Orheiul Vechi*, 11, 41.

[24] Postică, „Cetatea Orheiului," 9.

[25] On the north, east and south sides, Orheiul Vechi was protected by water and abrupt Răut banks. *Ibid.*

[26] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. 1, București, 1963, 208.

[27] There has been an ongoing controversy in the Romanian historiography as to whether Chilia is Licostomo or not. Historians such as Octavian Iliescu and his followers support the existence of two fortifications: there is no identity Chilia=Licostomo. See Octavian Iliescu, "De Nouveau sur Kilia et Licostomo", *Revue Roumaine d'Histoire* 33, 1994, 159-167.

On the contrary, Petre Diaconu proves with lots of arguments that in fact Chilia is Licostomo. See Petre Diaconu, "Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo?", *Revue Roumaine d'Histoire,* 35, 1986, 301-307.

[28] Căprăroiu classifies Chilia as a Genovese town and differs from the view that it would have been one and the same with Licostomo, agreeing with Şt. Andreescu whom he quotes. See also Şt. Andreescu, *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea,* in *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secoleleXIV-XVII),* Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2001, 35.

[29] Raluca Verussi-Iosipescu wrote a comprehensive study of the documents in which Cetatea Albă is mentioned as either Maurocastrum or Asprokastron and their variations. See Raluca Verussi-Iosipescu, "Cetatea Albă Cetatea Neagră", *Revista de istorie militară,* 3-4, 2012, 18-23.

[30] Chiţescu, *Fortificaţii*, 16.

[31] Alexandru Andronic, "Fortificaţiile medievale din Moldova", *Memoria Antiquitatis,* 2, 1970 (henceforth Andronic, "Fortificaţiile"), 414.

[32] Căprăroiu, *Oraşul medieval*, 260.

[33] Anghel, "Cetăţile medievale", 239-259.

[34] Or variants of the rectangular type of fortification, according to Alexandru Madgearu, "Sistemul de fortificaţii al Moldovei în epoca lui Ştefan cel Mare (1457-1504)", *Revista de istorie militară,* 3, 2004, (henceforth Madgearu, "Sistemul de fortificaţii", 9-16.

[35] Andronic, "Fortificaţiile", 404-416.

[36] As pointed out in the sub-chapter 'Builders and building stages' of my MA thesis available at https://www.academia.edu/4362593/Late_Medieval_Moldavian_Castles or http://www.scribd.com/doc/101505081/Medieval-Moldavian-Castles-Sabina-Stanila#scribd.

[37] I come from the domain of philology.

[38] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările române*, vol. 1, Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1959 (henceforth Vătăşianu, *Istoria artei*), 293-307.

[39] Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Şcheia,* Bucureşti, Editura Academiei RPR, 1960 (henceforth Diaconu and Constantinescu, *Şcheia),* 106-117.

[40] N. Constantinescu, "Date noi în legătură cu Cetatea Neamţului", *Studii si cercetări de istorie veche,* 1, 1960 (*henceforth* Constantinescu, "Date"), 13.

[41] Anghel, "Cetăţile Moldovei", 239-259.

[42] Its fortifications were extended during the reign of Stephen the Great, the enlarge castle being able to host a garrison of 2000 soldiers. See Vitalie Josanu, "Statutul politico-juridic al oraşului Cetatea Albă în cadrul Ţării Moldovei", in *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane,* Sibiu, 20, 2013, 169-194.

[43] An influence also mentioned as early as 1970 in Andronic, "Fortificaţiile," 404-416.

[44] Postică, *Orheiul Vechi*, 54-55.

[45] *Ibidem*.

[46] Imre Holl, "Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban" (Regular four corner towered fortresses in the Middle Ages), *Archaeologiai Értesitö*, III (1984), 192-217.

[47] Cristian Moisescu, *Arta românească veche* vol. 1, Bucharest: Meridiane, 2001, 86.

[48] Kennedy, *Crusader Castles,* 189.

[49] Kennedy, *Crusader Castles,* 20.

[50] Tighina is mentioned as early as 1408 as customs on the Dniester. It used to be a point on the "Moldavian route" which deviated from the main route Iaşi-Cetatea Albă. The older fortifications were probably of wood and only two moats located near the stone castles built later on by the Ottomans. See Rădvan, *Oraşele,* 586.

[51] Victor Spinei, "Comerţul şi geneza oraşelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV)", in *Universa Valachica. Românii în contextul politic internaţional de la începutul mileniului al II-lea,* Chişinău, Cartididact, 2006 (henceforth Spinei, *Universa Valachica),* 714.

[52] *Ibidem*.

[53] Ibidem, 725.

[54] Căprăroiu believes that Şcheia must have been an unsuccessful attempt to implant the regular rectangular castle which was inadequate to a hilly area. It was practically demonstrated by archaeological evidence that its numerous building deficiencies soon turned Şcheia into a place that was not frequented and therefore its completion was abandoned. To compensate this failure, as it were, the entire creating effort focused on Suceava Castle (Cetatea de Scaun) which benefited from the strategic maturity and accrued experience of its builders. These are proven by the almost perfect building solutions and execution implemented at Cetatea Neamţ. See Căprăroiu, *Oraşul medieval,* 260.

[55] Postică, *Orheiul Vechi*, 11.

[56] Spinei, *Universa Valachica,* 732.

[57] This was the situation in the fourteenth century and at the beginning of the reign of Stephen the Great as well. See Şerban Papacostea, "Moldova începuturilor între regii Ungariei şi Poloniei" and "Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare", in *Evul Mediu Românesc,* Bucureşti, Corint, 2002, 41-45, 139-178.

[58] M.D. Matei quoted by Căprăroiu. See Căprăroiu, *Oraşul medieval*, 253. See also M.D. Matei, *Civilizaţie urbană medievală românească.*

Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1989, 70-72.

[59] Adrian Andrei Rusu, "Mânuirea apei în Cetatea Sucevei", *Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei*, 41, 2014, 94-95.

[60] Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (secolele XIII-XVI),* Cluj-Napoca, Editura Mega, 2005 (henceforth Rusu, *Castelarea*), 620-622.

[61] Rusu, *Castelarea,* 621.

[62] Kennedy, *Crusader Castle*, 62.

[63] Rădvan states that Şcheia was abandoned by Alexander the Good due to the instability of the terrain on which it had been built. Part of the stone of which it had been built was later on used at Suceava, whose restoration works undertaken by Stephen the Great, made it inexpugnable. See Rădvan, *Orașele*, 575.

[64] Constantinescu, "Date."

[65] King, *The Castle*, 1.

[66] Matei and Emandi, *Suceava*, 116-117.

[67] See Amos Rapoport, *The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach,* Beverly Hills, Sage Publications, 1982 (henceforth Rapoport: *The Meaning of the Built Environment*), 15: "In fact, the meaning aspects of the environment – clothes, furnishings, buildings, gardens, streets, neighborhoods, and so on – is used in the presentation of self, in establishing group identity."

[68] *Ibidem*.

[69] Matei and Emandi, *Suceava*, 78.

[70] Rapoport, *The Meaning of the Built Environment*, 13.

[71] King, *The Castle*, 4.

[72] King, *The Castle*, 4.

[73] Tadhg O'Keeffe, "Concepts of 'castle' and the construction of identity in medieval and post-medieval Ireland", *Irish Geography*, 34, 2001, 1, 69-88.

[74] Ibidem, 73.

[75] Ibidem, 75.

[76] Madgearu, "Sistemul de fortificații," 9-16.

[77] Ibidem. Alexandru Madgearu emphasizes the fact that Moldavian castles during the reign of Stephen the Great were managed by pârcalabi – heads of garrisons with authority to do repairwork on castles and with authority on the villages surrounding the castles.

[78] Conducting his analysis on a larger scale and in broader lines, A. Madgearu identifies two broad stages of castle building in medieval Moldavia. See Madgearu, "Sistemul de fortificații," 9-16.

ROMÂNIA DE LÂNGA NOI. MĂRTURII ROMÂNEŞTI LA LIOV

GEORGE TEODORESCU *

Abstract

Few cities meant so much to the history of Moldavia and Wallachia like the city of Lviv, now in present Ukraine. Often overlooked, it represented am important centre for the two Romanian Principalities, both commercially and politically. The article below details some of the most important episodes that shaped the history of the two – and the still visible signs of Romanian presence.

Keywords: *Lviv, Moldavia, Wallachia*

În istoria tulbure a principatelor danubiene, un loc aparte îl ocupă oraşele occidentale negustoreşti din proximitatea acestora. Sibiul, Braşovul sau Sighişoara erau de o importanţă vitală pentru Moldova şi Ţara Românească nu doar prin prisma schimburilor comerciale şi culturale pe care acestea le facilitau. Proximitatea lor de trecătorile Carpaţilor şi regimul special al acestora în cadrul regatului maghiar le făceau însă şi locuri ideale pentru culegerea de informaţii şi comploturi de tot soiul pentru voievozii moldoveni şi munteni sau pretendenţii la tron. Un loc aparte însă în această ierarhie l-a ocupat însă o metropolă azi aproape uitată în memoria colectivă a istoriei acelor timpuri, printre uliţele căreia până în ziua de astăzi se pastrează urme ale prezenţei moldovene şi valahe.

Liovul, căci despre el este vorba, este un oraş cu o istorie fascinantă. Azi parte din Ucraina şi centrul unui puternic curent naţionalist, de-a lungul celor aproape 900 de ani ai istoriei sale a fost stăpânit pe rând de principatul kievean, regatul Poloniei, imperiul Austro-Ungar, Rzeczpospolita interbelică, şi Uniunea Sovietică. Până şi numele său, rostit chiar şi în ziua de azi în diverse forme – Lwów, L'viv, L'vov, Liov sau Lemberg, stă mărturie a influenţelor istorice care i-au dat oraşului aerul divers şi cosmopolit pe care acesta îl etalează până în prezent.

Importanţa Liovului pentru negustorii şi elitele politice din Moldova şi Valahia a crescut exponenţial începând cu veacul al XVI-a. Slăbirea regatului ungar în această perioadă însemna ca un pretendent la tronul principatelor nu se mai putea simţi la adapost de agenţii duşmanilor săi în oraşele transilvane. Asasinarea lui Mihnea cel Rău la Sibiu în 1510 a adâncit acest sentiment de nesiguranţă, iar zdrobirea regatului maghiar în 1526 de către turci la Mohacs şi transformarea Ungariei în paşalâc a lăsat Polonia ca ultima putere creştină din zonă ca loc de refugiu pentru cei ale că-

* Avocat, în prezent Managing Attorney la firma de avocatură Vernon David.

ror interese ar fi coincis cu vectorul geopolitic occidental ale acelori timpuri. În acest context, atenția voievozilor români se îndreaptă asupra Liovului – metropola vestică cea mai apropiată de cele două principate (în afara voievodatului Transilvaniei, deja tributar turcilor și deci nesigur).

Liovul este la 350 de km nord-vest de Suceava, și curajoșii care se avântă azi pe șoselele ucrainiene vor găsi de-a lungul drumului locuri ale caror ecouri istorice compensează din plin gropile de pe traseu. Distanța este importantă nu doar pentru a estima viața amortizoarelor, dar pentru a avea o idee a drumului pe care negustorii polonezi, nemți și moldoveni îl făceau între Suceava și Liov.   Cum treci granița cu Ucraina prin vama Siret, cotești vest spre Storojineț, moșia nobilului habsburg și unionistului bucovinean Iancu Flondor. La 40 de kilometri de acesta treci prin Sniatyn, oraș care în perioada interbelică marca granița dintre Polonia și România. Astăzi un orășel liniștit, Sniatyn a fost în Septembrie 1939 martorul unor scene disperate cauzate de exodul masiv al armatei poloneze și refugiaților civili spre România în urma ofensivei germano-sovietice spre inima țării (scene surprinse de către jurnalistul italian Alceo Valcini în cartea sa, *Il Calvario di Varsavia 1939-1945*). De acolo începe Pocuția istorică, teritoriu care a facut obiectul unei dispute mocnite moldo-polone de mai bine de 100 de ani între secolele XV și XVI. Treci prin Colomeea, capitala proviciei și locul jurământului de credință dat de Ștefan cel Mare regelui polon Cazimir al IV-a ca parte a alianței anti-otomane între cei doi suverani –jurământ considerat ulterior de către voievodul moldovean ca fiind o greșeală. Lași în partea dreaptă satul Obertin, scena bătăliei din 1531 dintre Petru Rareș și hatmanul polonez Jan Tarnowski care a pus punctul final litigiului asupra Pocuției în defavoarea moldovenilor. Iar după un drum lung și istovitor către inima Galiciei, ajungi într-un târziu la Liov.

La prima vedere, nimic nu pare a prevesti că acest oraș istoric, cu izul său medieval-polonez, s-ar putea mândri cu vreo urmă de istorie românească. Și totuși, personalități din principatele române – cu precădere din Moldova – au avut o contribuție aparte la istoria, arhitectura și cultura orașului.

Am vizitat acest oras cu mare plăcere un număr de ori, și în rândurile ce urmează voi încerca să trec în revistă câteva din aceste

Biserica Valaha

Biserica Sfânta Paraschiva

tangențe istorice – cu mențiunea că sunt convins că rămân destule care au scăpat probabil ochiului meu de istoric deocamdată amator.

I. Clădirile

Ca urmare a poziționării sale pe falia dintre lumea catolică şi cea ortodoxă şi a vremelnicei stăpâniri austriece, majoritatea populației Liovului este astăzi de confesiune greco-catolică. Înainte de secolul XVIII însă, Liovul era majoritar catolic, cu o însemnată minoritate ortodoxă formată în general din ruteni (ucrainieni), greci, şi armeni. Pentru voievozii români, finanțarea de biserici ortodoxe în marea metropolă poloneză sau înzestrarea acestora cu icoane prețioase însemna mai mult decât un mod de a câştiga favoarea regelui polon – era de asemenea o modalitate eficientă de a se îngrația influentelor comunității comerciale ale grecilor şi armenilor ortodocşi, care la rândul lor aveau urechea demnitarilor de vază ai regatului. Era aşadar, pe lângă unghiul spiritual al afacerii, şi o investiție dictată de un anumit impuls de *realpolitik*.

În centrul oraşului, la colțul străzilor Pidvalna şi Ruska, se găseşte biserica ortodoxă Înălțarea Maicii Domnului. În forma sa actuală, biserica a fost ridicată între 1591 şi 1629, iar printre ctitorii lăcaşului s-au numărat şi voievozii moldoveni Ieremia şi Simion Movilă – ambii protejați ai polonezilor. Edificiul însă se află pe locul unei alte biserici ortodoxe mai vechi, completată în 1549 şi ctitorită de domnitorul moldovean Alexandru Lăpuşneanu. Din acest motiv, o placă pe zidul bisericii o identifică cu numele folosit în popor până în ziua de azi: „Voloşka Țerkva", adică "Biserica Valahă"[1]. Moldova este evocată în interiorul bisericii inclusiv prin simbolul ei – capul de bour – sculptat în colțurile inferioare ale cupolelor edificiului.

Ceva mai la nord de Biserica Valahă, după Dealul Castelului, se află biserica Sfânta Paraschiva, ctitorită în 1645 de alt voievod „polonofil", Vasile Lupu (dealtfel, Vasile Lupu este şi cel care a adus moastele Sfintei Paraschinei la Iaşi în 1641, relicve care azi se află în Catedrala Mitropolitană). Este o biserică relativ mică, însă, ca şi în cazul Bisericii Valahe, pe peretele interior al acesteia se regăseşte stema Moldovei. Ctitorul bisericii merită însă o mențiune aparte, pentru că din păcate pentru el, asocierea cu polonezii i-a adus necazuri şi tragedie. Cu toate că vroia să işi mărite fiica cea mică – Ruxandra – cu un soț din os domnesc, Vasile Lupu a fost silit sa i-o dea lui Timuş Hmelnițki – fiul războinicului cazac Bogdan Hmelnițki, aflat pe atunci în plină revoltă armată împotriva regatului polon – când acesta a invadat Moldova împreună cu aliații săi tătari pentru a-şi lua în primire mireasa. Un an mai târziu, însă, noul sau ginere este mort, ucis în asediul Sucevei după înfrângerea oastei moldo-cazace de către Matei Basarab la Finta. Vasile Lupu încearca să îşi recapete tronul, dar este închis de turci şi moare la Istanbul, iar domnița Ruxandra este ucisă mai târziu la cetatea Neamț de o bandă de cazaci. Ca ironie cartografică, biserica ctitorită de Vasile Lupu se află astăzi pe strada din Liov ce poartă numele cuscrului său – Bogdan Hmelnițki, răsculatul cazac care i-a sabotat înrudirea cu o familie nobilă.

II. Oamenii

Istoria principatelor române nu se întretaie însă cu cea a Liovului doar prin prisma zes-

trei arhitecturale lăsată orașului. Câteva dintre personalitățile de origine româna, al căror nume este legat de acest oraș, au lăsat în urmă și o importantă moștenire culturală sau spirituală. Alții, mai puțin norocoși, au fost prinși în tăvalugul politic al vremii și și-au găsit sfârșitul în marea metropolă.

De-a lungul anilor, piața principală a Liovului a servit și ca loc pentru execuții – atât pentru criminali de drept comun, cât și pentru capete încoronate. Printre aceștia din urmă s-au aflat și câțiva voievozi moldoveni – majoritatea aventurieri notorii – executați uneori la cererea turcilor, care în secolul al XVI-lea își întețiseră presiunea asupra statului polonez pe fondul slăbiciunii generale a acestuia. Printre ei se numară de exemplu Ștefan Tomșa (domn al Moldovei între 1563 și 1564) care, după ce își ucisese predecesorul, se refugiase în Polonia odată cu pierderea susținerii turcilor în favoarea lui Alexandru Lăpușneanu. Sau Iancu „Sasul", alt caracter colorat, voievod al Moldovei între 1579 și 1582. Fiu ilegitim al lui Pentru Rareş cu o săsoaică pe care acesta o întâlnise în timpul asediului eşuat al moldovenilor asupra cetății Brașovului în 1529, Iancu Sasul este o figură curioasă în istoria Moldovei. Nicolae Iorga îl caracterizează enigmatic și laconic ca *„un ciudat Iancu-vodă, cum încă n-a mai fost vreodată în Moldova."*[2] În realitate, acesta aflase de secretul nașterii sale și plecase la Istanbul să-și încerce norocul – de unde s-a întors cu firmanul sultanului pentru tronul Moldovei. În urma uneltirilor oponenților săi și a propriilor afaceri veroase odată ajuns pe tronul Moldovei, după câțiva ani turcii decid mazilirea sa. Iancu le-o ia însă înainte și părăsește Moldova cu o caravană de care pline de bunuri și bani, însă este reținut la Liov. Dupa ce i se confiscă toate bunurile, este executat în septembrie 1582 de polonezi la cererea turcilor.

Cel puțin unul din domnitorii români executați în piața mare a orașului însă se bucura de o reputație locală impecabilă și de o statuie în centrul Liovului. Ivan Pidkova a fost un hatman cazac care a profitat de slăbiciunea militară a Moldovei pentru a-l alunga pe favoritul turcilor Petru Şchiopul și a se înscăuna voievod în 1577. A pretins că este fratele lui Ioan Vodă cel Cumplit și a încercat să stârnească o revoltă regională antiotomană susținută de

trupe cazace, însă domnia sa a durat mai puțin de 2 luni și a fost nevoit să se retragă în fața inevitabilei invazii turcești. A fost executat la Liov la insistența sultanului turc și în prezența ambasadorului Porții în regatul polonez, însă faima sa de luptător anti-otoman l-a consemnat printre „voievozii buni" ai Moldovei și un erou național atât în Ucraina, cât și în Polonia. Este cunoscut în România sub numele de Nicoară Potcoavă (sau Ioan al IV-lea Potcoavă[3]) și apare în literatura regională atât în romanul omonim al lui Mihai Sadoveanu, cât și în poezia *Ivan Pidkova* a bardului național ucrainian Taras Shevchenko. În Piața Ivan Pidkova din centrul orașului tronează statuia creată în cinstea sa: un monument al unui cap imens de cazac alături de un tun stilizat de epocă, cu o potcoavă țintuită sub numele său de botez.

O contribuție deosebită la cultura spirituală ucrainiană o aduce un alt rezident legendar al Liovului de origine română. Petru Movilă (cunoscut în Ucraina ca Petro Mohyla) a fost fiul lui Simion Movilă (domn al Țării Românești între 1600 și 1602, și al Moldovei între 1606 și 1607). După moartea tatălui său, tânărul Petru se stabilește la Liov, unde urmează studiile teologice la seminarul ortodox din acest oraș.

Ulterior, va studia la Academia Zamostia – universitatea poloneză de elită din acele vremuri – completându-şi studiile superioare în Franţa şi Olanda. A luptat ca ofiţer polonez împotriva turcilor în bătaliile de la Ţuţora (1620) şi Hotin (1621), însă chemarea lăuntrică către cele sfinte îl determină să se calugărească. Are parte de o ascensiune fulminantă, și ca arhimandrit și membru al Dietei poloneze îl convinge în 1632 pe regele Władysław IV Vasa să restabilească legalitatea Bisericii Ortodoxe Ucrainiene în regatul polonez. În 1633 este uns ca Mitropolit al Kievului chiar în Biserica Valahă din Liov, lucru consemnat astăzi printr-o placă memoriala pe zidul bisericii. Are un rol crucial în protectia și reorganizarea Bisericii Ortodoxe Ucrainiene într-o perioadă în care aceasta era sub presiune din partea clerului şi statului catolic polonez, iar în 1996 este canonizat de Biserica Ortodoxă Ucrainiană.

Odată cu prima împarţire a Poloniei în 1772, Liovul devine parte a imperiului austriac şi este redenumit Lemberg. Oraşul cunoaşte o rapidă dezvoltare, iar prezența română în oraş se face simţită din acest moment mai degrabă prin funcţionarii imperiali de origine română (cu precădere ardeleni), ca de exemplu juristul Ioan Budai-Deleanu (1760-1820).

Liovul rămâne un oraş fascinant până în ziua de azi, deopotrivă cosmopolit şi istoric. Rolul acestuia în istoria principatelor române nu este deloc neglijabil, iar apropierea sa de granița României îl recomandă ca o destinație accesibilă şi surprinzătoare pentru iubitorii de istorie.

NOTE

[1] Aici „valah” este folosit in sens de „vlah”, care era denumirea generică pentru români in acea epoca, fie că erau valahi sau moldoveni. În realitate, ambele principate româneşti erau uneori numite „Valahia” de către străini, ceea ce stârnea confuzii. Vezi, e.g. Michael Bocignboli di Raguza, care scria la 1512 despre Țara Româneasca că *„această Valahie este mărginită dinspre răsărit de cealaltă Valahie care e numită de Unguri Moldova”*, sau mesajul lui Ştefan cel Mare către veneţieni din mai 1478, în care se referea la Moldova ca “*cealaltă Valahie” (“l’altra Valachia*”). Fiica sa Elena, casatorita cu Ivan cel Tânar (fiul ţarului rus Ivan al III-a), a rămas cunoscută in Rusia sub numele de „Elena Voloşanca”, sau *Elena Valaha*.

[2] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan Cel Mare pentru poporul român*, Editura pentru Literatura, 1966 (p. 97).

[3] “Pidkova” înseamna “potcoavă” în limba ucrainiană.

ROMANIA'S RAOUL WALLENBERG: THE UNTOLD STORY OF CONSTANTIN KARADJA*

YOSEF GOVRIN **

Abstract

The article below is a tribute to Constantin Karadja, the Romanian diplomat who played an important role in saving the lives of thousands of Jews during World War 2. During his tenure as consul general of Romania to Berlin from 1931 to 1941 and, later, as director of the Consular Department of the Romanian Ministry of Foreign Affairs from 1941 to 1944, he opposed the racial policies of Nazi Germany and fascist Romania, thus being at odds with the very government he represented, and managed to protect a large number of Jews with Romanian citizenship from certain death. For his acts of courage and integrity, he received the title of Righteous among the Nations posthumously, at a ceremony held in Berlin in 2005.

***Keywords**: Constantin Karadja, Romania, World War 2, France, Nazi Germany, Yad Vashem, Righteous among the Nations*

Disobeying orders from their ministries, a handful of foreign diplomats posted in Europe wrote one of the most inspiring chapters in the terrible history of the Holocaust. In so doing, they set an example of courage, dignity, and humanity for future diplomats. These foreign service officers saw the horrifying plight of Jews caught in the Nazi whirlwind and sought to rescue as they could – even in the face of the indifference or hostility of their superios. The best known of these, of course, was Sweden's Raoul Wallenberg, who was later apprehended and killed by the Soviets. But others, such as Dr. Aristides de Sousa Mendes (Portuguese Consul General in Bordeaux), Carl Lutz (Swiss Consul in Budapest), Dr. Feng Shan Ho (Chinese Consul General in Vienna), Selahattin Ülkümen (Turkish Consul General in Rhodes), Chiune Sugihara (Japanese Consul in Kaunus), and Florian Manoliu (Romanian economic counsellor in Bern), acted with similar heroism. The fact that many of these individuals served as consuls was no coincidence. With the authority to issue visas, consuls often held the power of life and death over imperilled Jews.

---

* Translated from the Hebrew by Yvette Shumacher.

** Yosef Govrin was director of the East European Department of Israel's Ministry of Foreign Affairs (1976-85); ambassador to Romania (1985-89); deputy director-general of the ministry (1989-93); and ambassador to Austria, Slovenia, Slovakia, and the UNO in Vienna (1993-95). Since his retirement in 1996, Dr. Govrin has been a research fellow at the Hebrew University of Jerusalem. He is the author of several books on diplomatic history, including *Israeli-Romanian Relations at the End of the Ceaușescu Era: As Seen by Israel's Ambassador to Romania 1985-1989*. His memoirs of surviving the Holocaust in Romania were published as *In the Shadow of Destruction: Recollections of Transnistria and the Illegal Immigration to Eretz Israel.*

Since the early 1960s, Yad Vashem, the Holocaust memorial in Jerusalem, has been commemorating the deeds of those who rescued Jews. In recognizing the work of diplomats, it made clear that the title of Righteous among the Nations should be conferred upon those who extended help, whether by issuing visas or other travel documents, against the instructions of the governments they represented. In so doing, they often risked their own careers and reputations. Some of them actually died disgraced and in penury. The story of these men has been chronicled by Mordechai Paldiel, who for many years served as director of Yad Vashem's Department of the Righteous, in the 2007 book *Diplomat Heroes of the Holocaust.* But that story is not complete and Yad Vashem continues to receive new information on people whose deeds have yet to be recognized.

One such case that has recently been brought to the attention of Yad Vashem is that of Constantin Karadja (1889-1950)[1], a Romanian diplomat who served as consul general of Romania in Berlin from 1931 to 1941 and later, as director of the Consular Department of the Romanian Ministry of Foreign Affairs from 1941 to 1944. Born in Holland to Prince Jean Karadja Pasha and Marie Louise Smith of Sweden (Princess Mary Karadja), Karadja married Princess Marcela Elena Caradja of Romania. He specialized in international law and studied in England. Karadja was also a passionate bibliophile and a polyglot. It is said that in addition to Romanian, he spoke English, French, German, Swedish, Danish, Norwegian, Latin, and Greek. Following his marriage, he settled in Romania and joined the country's diplomatic service, for which he had extraordinary qualifications.

Because of his activity to help Jews of Romanian citizenship in Germany, the German authorities eventually decided to declare Karadja *persona non grata*. Numerous letters exist detailing Karadja's relationship with Ion Antonescu, the Fascist dictator of Romania from 1940 to 1944, and then Deputy Prime Minister and foreign Minister Mihai Antonescu, in which he warned of the urgent need to take appropriate measures to enable Romanian Jews residing in Germany to return to Romania. Karadja displayed courage and fearless-ness in his messages to those leaders, who initially adopted his positions but later changed their minds under the influence of German pressure and Nazi German policies toward the Jews. However, thanks to the relentless efforts of Karadja, the Romanian government again changed its mind in favour of the Jews living in Germany returned to Romania (until July 1942), and from January to May 1944, approximately 600 Jews with Romanian citizenship from France and 51,536 from Hungary. In the latter case, this took place just days before the local Jews were sent to Auschwitz. Karadja's efforts were based on principles of human rights and international law, and he did not flinch from warning both Ion and Mihai Antonescu that if Romania did not behave according to these principles, it would be held accountable after the war.

From 1938 to 1939, Karadja continuously reported on manifestations of Nazi Germany's anti-Semitic policies, including, of course, *Kristallnacht*. He diligently informed Bucharest about sanctions against the Jews, and the policy of expulsion from the German borders. Among other things, he noted, „If the unfortunate deportee (having Romanian citizenship) is not allowed into Romania or any other non-European country, he is likely to be imprisoned in a concentration camp, where very many disappear without a trace". Therefore, he continued, „The applications of the Jews of Romanian citizenship who wish to return to Romania must be taken care of without delay, and be assigned top priority".

While serving as consul general in Berlin in 1941, Karadja received a directive from the Romanian Foreign Ministry to stamp the word „Jew" on the passports of Jewish Romanians. He objected to this, and sent a letter to the Romanian foreign minister on March 24, 1941, in which he demanded that the order be rescinded. He explained his reasoning as follows:

> From a humanitarian perspective, we will further worsen the situation of the unfortunates [Jews with Romanian citizenship in Germany] by placing unnecessary obstacles before their exodus, an administrative procedure from which we will drive not benefit. We can be sure that by the end of the war, the American and Anglo-Saxon public opinion, which even now is not

> overly positive, will interpret this procedure as an inhumane provocation and in time will settle accounts with us.

He suggested that the letter „X" be marked in their passports, the meaning of which would be known only to the Romanian authorities, but on no passport should the word „Jew" appear. Karadja's suggestion was accepted and the order was rescinded.

Upon his appointment as director of the Consular Department of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, Karadja was able to convey an order on behalf of the Romanian Foreign Ministry, which was sent on November 11, 1941, to the Romanian diplomatic and consular missions in Germany and German-occupied countries, which stated that „all Romanian citizens abroad should be protected equally, and reports should be filed on people or property subject to discrimination". This meant that Romanian missions were to intervene with the German authorities to provide protection for Romanian Jewish citizens, whether from deportation or the nationalization of their assets, by granting travel visas bearing the words *„Bon pour se render en Roumanie"*.

However, the situation changed for the worse in August 1942. The Germans claimed that they had come to an agreement with Antonescu to cancel the directive, and to treat the Jewish citizens of Romania like the German authorities treated local Jews. No reference was found to this agreement in the German archive. For his part, Karadja could not reconcile himself to the cancellation of the instruction from November 1941. He continued his efforts to have the new directive, which was supported by the Romanian foreign minister, revoked, citing that that agreement had no legal footing.

Only in April 1943 did Karadja manage to have the edict rescinded, proposing that the Jews who returned stay temporarily in Romania until allowed to emigrate to either Palestine or to other countries beyond Europe. The Romanian foreign minister approved Karadja's request to allow Jewish nationals from Germany, France, Greece, and Italy to return to Romania, provided that upon reaching the country, they be relocated temporarily to Transnistria until they found refuge in other countries outside of Europe. That condition was abolished by Ion Antonescu himself, with Karadja's intervention, but also because of the advance of the Soviet Army and the seemingly imminent defeat of Nazi Germany.

Although Nazi Germany was an ally of Fascist Romania, Karadja wrote an angry memo to the foreign minister of Romania on November 24, 1943 about the German attitude toward Romanian Jewish nationals, and to Romania itself, stating that „... international law, principles of universal morality, and fundamental human right were not taken into account by the German authorities and they even denied our right in implementing a policy of discrimination against our citizens". Expressing such sentiments at that time took great courage.

With the acceleration of the deportation of the Jews from occupied France to death camps at Auschwitz, the Vichy authorities allowed Jews with Romanian citizenship to return to Romania on condition that it absorbs them. The Vichy authorities issued an ultimatum, stating that if they did not get an answer by the end of December 1943, the Jews would be deported. Thanks to Karadja's vigorous activity, and to pressure he exerted on the Romanian authorities, the foreign minister of Romania approved the arrival of Jews by train from Paris via Vienna to Bucharest. In a letter from Karadja to the interior minister of Romania on February 29, 1944, he informed him that the first convoy of Jews from France had left by train on its way to Romania on February 25; the second train was to leave on March 6, and the third on March 26. The total number of people moved was deliberately not mentioned, as Karadja and the interior minister had tense relations over the government's attitude toward Jews with Romanian citizenship in foreign countries; however, estimates for the number of Jews saved range between 600 and 4,000.

With the start of deportations of Hungarian Jews to extermination camps in May 1944, Karadja again acted vigorously to allow those Jews who held Romanian citizenship to move to Romania. The Romanian interior minister conditioned the transition on the number entering being the same as that of the number of Jews leaving for Hungary (those who held Hun-

garian citizenship). Karadja objected strongly and won the approval of the Romanian foreign minister on this issue. As a result, more than 51,000 were able to escape deportation to Auschwitz. It is noteworthy that in Karadja's memorandum to the Romanian foreign minister on June 30, 1944, he stated that if these Jews in Hungary were not to be allowed to return to Romania, „they may find their death there and the future Hungarian authorities will not miss the opportunity to tell the English and the Americans that we sent a large number of unfortunate Jews to their deaths".

In October 1944, after the coup that toppled Antonescu and brought about a Romanian *volte face*, Karadja was relieved of his duties. However, the new foreign minister, Constantin Vişoianu, reappointed him shortly thereafter. On September 1, 1947, with the Communist takeover of the country, he was dismissed again, this time permanently. Disgraced, he died of natural causes on December 29, 1950.

There is no doubt that the intense activity of Karadja on behalf of Romanian nationals of Jewish origin in Germany, France, and Hungary led to the rescue of many thousands of people who would have perished were it not for this efforts. It required extraordinary courage to act as he did through diplomatic means. Even if Karadja did not necessarily endanger his life by engaging in these rescue activities, he certainly put his own career at stake. He is undoubtedly worthy of the title of Righteous among the Nations – which was bestowed upon him posthumously at a ceremony in Berlin in 2005, at which his granddaughter was present – and of the everlasting gratitude of the Jewish people. His story should also be a source of inspiration to future diplomats.

NOTE

[1] This article is mainly based on documents contained in Yad Vashem's Righteous among Nations File 10472, containing material from the archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs as well as on documents from the archives of the United States Holocaust Memorial Museum.

O ISTORIE ZBUCIUMATĂ: GEORGIA DUPĂ SFÂRŞITUL RĂZBOIULUI RECE

IOAN DRAGOŞ MATEESCU *

Abstract

This paper will present the modern and contemporary history of Georgia. We will be concentrating on Georgian international relations after the end of the Cold War till the present day. The interest of Georgia as well of Russia and the United States are going to be presented. We are going to analyze and explain the present international relations of Georgia. The papers is going to analyze also the internal situation of Georgia (after 1991), pointing out the main features of Georgian politics and preferences. The situation of Abkhazia and South Ossetia will be presented. We consider that Georgia was situated but also situated itself between the West and Russia. The paper is going to explain why and how did this process occur.

***Keywords**: West, Georgia, Russia, policies, capabilities, interests, power*

Scurt istoric

Georgia este un caz reprezentativ din punct de vedere istorico-geografic. De-a lungul istoriei sale (antice, medievale, moderne și contemporane) a trecut prin diverse faze atât ca putere medie de sine stătătoare cât și ca stat/regiune, state/regiuni aflate sub dominație străină (greci, romani, turci, persani mongoli, ruși).[1] Istoria modernă și contemporană pare să stea sub semnul dominației rusești, mai întâi țariste apoi sovietice. Conform lui Nicholas V. Riasanovsky în 1586, Georgia a dorit să fie protejată prin statutul de vasal al Rusiei, în fața perșilor și otomanilor (deși vasalitatea era mai mult nominală). Conform aceluiași autor, în 1801 partea răsăriteană a Georgiei s-a alăturat Rusiei, pentru ca ocupația Rusiei să se extindă și în vestul țării în perioada 1803-1810. Riasanovsky consideră că aceasta era cea mai bună alegere pentru o „țară mică". Pe de altă parte, pentru această regiune va avea loc un război între Rusia și Persia (1826-1828), iar între 1850-1859 întreg Caucazul se va revolta împotriva Rusiei.[2]

Capabilitățile Georgiei și analiza lor pot fi înșelătoare. În ecuația de putere din perioada celui De-Al Doilea Război Mondial, Georgia putea fi considerată ca fiind nesemnificativă. Totuși, participă cu 700.000 de oameni (cifră uriașă dacă de raportăm la o populație de trei milioane) și, având în vedere desfășurarea războiului pe Frontul de Est, cifră semnificativă (având ca pierderi 300.000 de oameni).[3] Putem spune că, Georgia a avut capacitatea de a juca un rol important pentru Uniunea Sovietică, însă clar nu avea capacitatea militară de a se desprinde de Uniunea Sovietică. Trebuie spus că în perioada modernă și contemporană, Georgia a fost independentă de două ori – în

* Director-adjunct, Departamentul de Cercetare și Publicații, Muzeul Armatei Austriece.

perioada menșevică, și după 1991. Dacă analizăm spațiul european din 1939 vom observa că existau marile puteri – Germania, Franța, Marea Britanie, Italia care puteau fi independente față de presiunile exterioare (având o mare capacitate de a rezista în fața unui atac, puterile medii (România, Polonia), care aveau un grad de independență mai redus, și puterile mai mici (țările baltice). Georgia era deja încorporată în Uniunea Sovietică și trebuie reținut faptul că în mod vizibil, deciziile lui Gorbaciov, declinul Uniunii Sovietice, (și doar indirect presiunea Occidentală) au dus la ideea de a se pune problema ieșirii din federația sovietică. Cu alte cuvinte Georgia a depins clar și substanțial de deciziile și situația Uniunii Sovietice.

Istoria Georgiei este foarte reprezentativă pentru relațiile internaționale din secolele XX și XXI. Inițial; în 1918, Georgia își declară independența, însă va fi ocupată rapid de trupele sovietice. După revoluția bolșevică din octombrie 1917, pentru scurt timp, va face parte din Federația Transcaucaziană, ce mai cuprindea Armenia și Azerbaidjan, federație care se va destrăma repede. Astfel, pe 26 mai 1918, Georgia va deveni o republică de sine stătătoare condusă de menșevici. Va fi o perioadă caracterizată de reforme sociale. Pe plan extern, menșevicii georgieni se vor pune sub protecția germană (Georgia va fi ocupată pentru un timp de armata germană[4]), dar vor semna în 1920 un tratat cu RFSR (Republica Sovietică Federativă Socialistă Rusă). Efectul acestuia va fi de scurtă durată, dat fiind faptul că, în februarie 1921, Ordzhonikidze în fruntea Armatei Roșii cucerește Tbilisi. Va primi ajutor de la bolșevicii locali și va înlătura guvernul.[5]

Georgia va face parte din Republica Sovietică Transcaucazia, apoi va deveni o republică de sine stătătoare în Uniunea Sovietică. De remarcat este faptul că, încă dinainte de 1917, partidul bolșevic era foarte puternic în Georgia, aceasta țară oferind ulterior lideri ai Uniunii Sovietice (Stalin, Șevarnadze).

Extinderea NATO

Situația internă și externă a spațiului georgian de după 1990 este reprezentativă atât pentru această țară cât și pentru spațiul geopolitic al Europei de Est, și este legată de relațiile Est-Vest. Din 1991 până în 2008 asistăm la o extindere NATO de la Vest la Est. Fostul președinte rus Boris Elțin a oscilat între a se opune extinderii NATO și a accepta această extindere.[6] În final, în 1997 la summit-ul de la Helsinki, Elțin a acceptat că Rusia nu poate opri expansiunea NATO.[7] Cum putem să privim această decizie? În primul rând, după și în timpul destrămării Uniunii Sovietice, Rusia a ieșit mult slăbită (inflație, probleme economice, instabilitate politică, instabilitate socială, dorințele separatiste ale diverselor regiuni, războiul din Cecenia). Scena politică era împărțită între democrați, comuniști, extremiști naționaliști. În plus corupția și privatizările cel puțin discutabile erau la ordinea zilei. Regimul Elțin, deși unul dintre cele mai democratice din istoria Rusiei, avea multe probleme. Cu alte cuvinte, Rusia era slăbită și vrând nevrând a trebuit să accepte extinderea NATO. Regimurile lui Putin au obiectat din ce în ce mai mult față de extinderea NATO și au refuzat ca NATO să înainteze. Acest lucru se vede din declarații, dar și din acțiuni (războiul din Georgia din 2008[8], Ucraina 2013 – în acest caz Rusia refuza nu numai apropierea NATO, cât și apropierea întregului Occident prin Uniunea Europeană). Putem spune că Rusia s-a schimbat în timpul lui Putin și pentru o putere revigorată a Rusiei jocul european rămâne în zona realistă a puterii, interesului și influenței.[9] Cu alte cuvinte, competiția pentru putere se reia.

După 1990, Georgia nu numai că nu a ieșit din sfera de influență rusă, dar a depins de Rusia.

Capabilitățile Georgiei în anii 2000

Din punctul de vedere al capabilităților, Georgia este o putere mică, având în 2005 un Produs Intern Brut de 16.1 miliarde dolari. Economia se bazează pe servicii (57,2%), industria ocupând 26,8% din economie iar agricultura 16%. La o populație de 4.501.000 de oameni avem o armată de 11.320 de oameni.

După cum se poate vedea, Georgia nu se poate compara din punct de vedere al capabilităților cu Rusia (deși același lucru se putea spune și despre Cecenia)[10]. În anii 90 și prima parte a anilor 2000, Georgia pare să fi ales o cale de mijloc între Rusia și Occident (cale parțial determinată și de evoluția internă).

Inițial la putere este președintele Zviad Gamsakhurdia, acesta având o puternică retorică naționalistă care mai degrabă dezbină Georgia. La numai câțiva ani, Georgia va accepta prezența armatelor rusești în Abhazia și Osetia de Sud[11], la putere fiind fostul ministru de externe al Uniunii Sovietice și lider comunist al Georgiei. Totuși, Georgia devine partener al NATO și chiar își exprima dorința de aderare.[12] În privința Abhaziei și Osetiei de Sud, la începutul anilor 90 situația a fost foarte complicată. Abhazia și Osetia de Sud își declară independența. Vor începe două războaie între regiunile separatiste și Georgia. Acordurile de încetare a focului vor fi semnate în 1992. Acestor războaie li se adaugă insurgența din Samegrelo (când din nou Șevarnadze cheamă în ajutor trupele rusești). Acțiunile respective au dus la reapropierea de Rusia. Georgia va adera la Comunitatea Statelor Independente, iar trupele rusești vor fi prezente pe teritoriul său (inclusiv la granița cu Turcia).[13] Așadar, din punctul de vedere al securității statului, în anii 90 Georgia a fost dependentă de prezența trupelor rusești.

Un sistem internațional aflat in schimbare

Sistemul internațional, mai ales în anii 2000, în opinia noastră a trecut de la unipolaritate la multipolaritate. Astfel, de la şi pe lângă Statele Unite ca singură superputere, avem China, Uniunea Europeană, Japonia, Rusia (militar şi politic), dar şi India, Brazilia. Atacurile de la 11 septembrie au demonstrat anarhia şi nesiguranța sistemului internațional. Mai recent, revolta din țările arabe, crimele din Paris, revoltele din Marea Britanie și SUA demonstrează fragilitatea sistemului internațional și intern (din țările respective). Avem o lume prinsă între naționalism și internaționalism, între globalizare și statalitate. Legăturile financiare internaționale și naționale se măresc și asistăm la un proces de puternică evaziune fiscală în multe țări (chiar membre ale Uniunii Europene)[14]. Mai concret putem să ne întrebăm dacă Ungaria se îndreaptă către un tip de autoritarism de dreapta[15], și ce se va întâmpla cu Grecia.

Și lista poate continua. Mai mult, în Uniunea Europeană (prima forță economică luată ca întreg) șomajul atinge cote îngrijorătoare mai ales în rândul tinerilor[16]. Argumentăm că problemele istorice sunt omniprezente în sistemul relațiilor internaționale în cadrul tuturor regiunilor (UE, Europa geografică, Extremul Orient, Orientul Apropiat, Africa, America Latină, chiar Statele Unite). Mai mult, Statul Islamic reprezintă apariția unui nou tip de stat foarte sângeros și intolerant ca reprezentant al islamismului extremist.[17] Considerăm că există o lume în stare de schimbare. Liderii occidentali, de-a lungul Războiului Rece, s-au axat clar pe evitarea conciliatorismului, pe ideea că statului imperialist căruia i se fac concesii va deveni și mai agresiv.[18] Însă, în Războiul Rece, pericolul cel puțin la nivel teoretic era mai clar - comunismul, mişcările comuniste revoluționare şi chiar comunismul naționalist[19] (de tip Vietnam). Uniunea Sovietică se axa pe lângă mişcările revoluționare din Asia, Africa, Americi, şi pe păstrarea status quo-ului european şi chiar asiatic.[20] China începea perioada de reconstrucție, de reforme radicale și apoi de deschidere față de SUA.

Georgia rămâne legată de politica regională în primul rând legată de Caucaz, dar şi de Marea Neagra ca întreg. Din punct de vedere politic, militar şi economic nu i se poate opune într-un război Rusiei. Mai mult ca oricând, după 1991 Georgia a fost prinsă între Rusia şi NATO – mai ales SUA. Mai mult, considerăm că Șevarnadze a oscilat între cei doi poli de putere, dar şi de ideologie, aflându-se, dacă putem spune aşa, cu un picior în fiecare luntre. În fapt Șevarnadze a căutat relații bune cu Rusia pentru stabilitatea teritorială a Georgiei[21], poate chiar și pentru a se menține la putere, dar și un parteneriat cu SUA, ca viziune pe termen lung. Putem spune că viziunea lui Șevarnadze a însemnat ca Georgia să fie un punct de legătura între SUA și Rusia, și să fie oarecum sub influența amândurora.

Interesul și capacitatea de acțiune ale Georgiei

Georgia poate fi privită atât din punct de vedere istoric, cât și geopolitic. Din punct de vedere geopolitic, avem câteva noțiuni cheie care ne ajuta să înțelegem situația unei regiuni ,și anume interesele jucătorilor, capacitatea de acțiune, spațiul disputat.[22]

Care ar fi interesele Georgiei exprimate până acum de lideri și de populație?

După cum am văzut, anii 90 au reprezentat o oscilație între Rusia și Occident. Apropierea față de Rusia a fost de două tipuri. Pe de o parte, Georgia voia să păstreze sub suveranitatea sa (autoritatea deja o pierduse)[23] Abhazia și Osetia de Sud. Ambele regiuni au un naționalism puternic, istoric, susținut ca și în cazul Georgiei de o percepție puternică asupra propriei istorii.[24] Printr-un proces logic, Osetia de Sud și Abhazia au intrat sub influență rusă, iar Rusia are și avea prin ele o pârghie de control asupra Georgiei. Pentru a-și păstra suveranitatea dar și pentru a pacifica cele două regiuni, liderii georgieni au acceptat prezența trupelor rusești[25]. Pe de altă parte, Șevarnadze făcea parte din vechea și puternica elită politică sovietica. Aceasta parte a trecutului istoric georgian are o semnificație deosebita. Georgia a făcut parte din Rusia țaristă timp de o suta de ani, apoi din Uniunea Sovietică cu o scurtă intercalare reprezentată de perioada menșevică. Trecutul sovietic si comunist al Georgiei sunt foarte importante. Pe de alta parte Șevarnadze a purtat numeroase discuții cu NATO. Cu alte cuvinte, în timpul lui Șevarnadze, Georgia a oscilat între puterea regională de care era legată prin trecut și un proiect viitor legat de Occident. Din acest punct de vedere, politica lui Saakashvili este o continuare posibilă a politicii externe a lui Șevarnadze (nu singura posibilă). De la această oscilație s-a trecut clar la avansul către NATO și răcirea relațiilor cu Rusia[26]. Mărturie stau participarea georgiană la războiul din Irak, legături militare puternice cu SUA și Israel.[27] Invazia Georgiei a Osetiei de Sud (invazie pe teritoriul propriului stat) poate fi interpretată ca pe o încercare de a recupera de facto aceste teritorii înainte de integrarea în NATO. Însă reacția rusă a fost promptă, ocupând pentru câteva zile Georgia.[28] Georgia după 2008 pare să fi rămas un stat tampon între Occident și Rusia. Elita georgiană și chiar populația își exprimă în continuare dorința de a intra în NATO. Pe de altă parte, curentul pro rus și anti NATO pare să devină din ce în ce mai puternic. [29]

Interesele Rusiei exprimate în primul rând de elita politică, dar și de o parte din populație, sunt complexe. Încă din anii 90, Rusia și-a creat pârghii de control prin regiuni disputate (Abhazia, Osetia de Sud, Transnistria), pârghii de control asupra fostelor state membre ale URSS (cum pot acționa acestea se poate vedea în Ucraina). Rusia a vrut dintotdeauna o zonă de control sau de influență cât mai mare. Acest lucru se poate vedea prin staționarea trupelor din aceste regiuni, mai recent, prin contactele Rusiei cu spațiul European (Ungaria, Grecia)[30]. După 2008, Rusia a recunoscut imediat independența Abhaziei și Osetiei de Sud, aducându-le și mai mult de facto în sfera ei de influență. Deocamdată, Rusia pare să accepte statutul de facto neutru al Georgiei.

Statele Unite nu și-au exprimat clar interesul față de Georgia. Pe de o parte, au fost semnale că se dorea integrarea ei în NATO. În primul mandat Saakashvili, Statele Unite au investit și sprijinit foarte mult armata georgiană. Nu întâmplător în această perioadă Saakashvili și-a exprimat dorința de a intra în NATO, iar trupe americane erau prezente pe teritoriul Georgiei.[31]

Însă SUA nu au reacționat față de ocuparea militară a Georgiei de către Rusia. Putem să privim extinderea NATO în cadrul luptei antiteroriste, dar și în cadrul fortificării Occidentului chiar și în fața Rusiei (cele două părți având interese și viziuni diferite)[32]. Pe de altă parte, și SUA par a accepta la ora actuală statutul neutru al Georgiei.

Uniunea Europeană nu a avut în timpul războiului din 2008 o poziție unitară. Acest lucru este reprezentativ pentru poziția Uniunii aflată între colaborare și compromis dar și interes propriu național al diverselor state membre. În 2008, Germania și Franța păreau să adopte o politică mai conciliatoare față de Rusia, în timp ce România, Polonia și Țările Baltice au fost destul de tranșante.[33] De altfel, Georgia depinde de relațiile Est-Vest. Criza georgiană din 2008 și mai mult criza ucraineană din 2013 ne arată câteva lucruri. În urma încălcării unor tratate de către Rusia, Occidentul este dispus să fie mai dur față de această țară (embargo economic, mobilizare de trupe). Însă legăturile de afaceri și mai ales cele energetice sunt esențiale. Dependența de gazul rusesc poate fi observată încă din 1981, când se punea problema construirii unei conducte între URSS și RFG. Pe atunci, Statele Unite s-au opus, însă ‚fără succes.[34]

Spațiul disputat

După cum am arătat în lucrare, Georgia reprezintă o zonă extrem de importantă de tranzit de energie. Pierre Emanuel Thomas considera că Rusia ar dori parțial crearea unui spațiu pan european, a unei uniuni dintre Europa și Rusia. Acest deziderat pare să se fi sfârșit odată cu reacția Rusiei la protestele din Kiev legate de apropierea dintre Ucraina și Uniunea Europeană.[35] Regiunea este importantă atât din punctul de vedere al tranzitului de energie, cât și ca poziție geografică. Georgia se află la confluența dintre Europa și Asia, dintre NATO și Rusia. Tot Pierre Emanuel Thomas consideră că războiul din Georgia arată trecerea de la unipolaritate la multipolaritatea sistemului internațional pentru că superputerea americană nu a reacționat în timpul războiului din Georgia. După războiul din 2008, Rusia și-a asigurat un acces și mai mare la Marea Neagră prin Abhazia. Pe de altă parte, Rusia ar putea să taie ruta energetică, ruta care leagă Azerbaidjan de UE și NATO (Baku-Poti-Ceyhan). Zbigniew Brzezinski consideră că Pentru America principalul scop ar fi influența în Eurasia.[36] Însă, având în vedere evenimentele din Ucraina, poziția occidentului pare să fie mai mult defensivă.

Situația politică internă

Într-o lucrare anterioară arătam că teoria presiunilor sistemice poate fi aplicată și forțelor politice interne. Astfel, tratatul de la Maastricht și adoptarea lui au constituit un anumit tip de presiune sistemică pentru forțele politice britanice (eurosceptice sau proeuropene).[37] Pentru Georgia, începutul disoluției URSS-ului a constituit o presiune sistemică, dar și o oportunitate. Primul președinte Zviad Gamsakhurdia fusese un opozant al Uniunii și s-a caracterizat prin discursul naționalist. Unii autori consideră că mai degrabă stilul decât acțiunile sale erau dictatoriale. Gamsakhurdia s-a bazat pe o propagandă naționalistă puternică dusă prin presă și prin puternicul grup de susținători. În afara războaielor cu regiunile separatiste, se va desfășura un adevărat război civil în urma căruia Gamsakhurdia probabil a fost ucis.[38] Forțele de moment îl vor chema pe Șevarnadze. Este adevărat că în timpul guvernării sale presa a devenit din ce în ce mai liberă, însă Georgia se va confrunta cu mari probleme economice, sărăcie, inflație, și politice, cum ar fi corupția la nivel înalt.[39] Guvernarea începută de Saakashvili va însemna reforme și un contact mai mare cu UE (deși în perioada 2004-2008 s-a pus serios problema respectării drepturilor omului[40]).

Cum poate fi privită politica internă a Georgiei în relația cu politica externă din perioada 1991-2012?

În primul rând, naționalismul a apărut și ca reacție la ocupația sovietică de aproape 70 de ani. Naționalismul era o cale de exprimare georgiană pentru dorința de independență, de afirmare, chiar de suveranitate (politică și culturală)[41]. În acest fel ne putem explica puternicul discurs naționalist istoric urmat de intelectualitatea georgiană la începutul anilor 90. Tot dorința de afirmare, de emancipare chiar de autonomie și independență a caracterizat Abhazia și Osetia de Sud. Amândouă au urmat un puternic discurs naționalist istoric de emancipare. Gamsakhurdia s-a bazat pe propaganda naționalistă, ajungându-se la războaie civile. Armata a intervenit și în final l-a sprijinit pe Șevarnadze să preia puterea. Gamsakhurdia, prin atitudinea sa, a creat un vacuum de putere în jurul său, iar structurile de putere georgiene au optat pentru calea stabilității.[42] Pe de altă parte, războaiele din Abhazia și Osetia dintre trupele guvernamentale și cele separatiste au putut să fie oprite numai prin intervenția rusă și prin continua participare rusă la operațiunile de peace-keeping.

Pentru toate statele și societățile există puternice mituri istorice. Nu de puține ori ele sunt legate de adevăr, dar nu întotdeauna. În parte pentru a-și consolida naționalismul, în parte pentru a crea o bază istorică, unii autori georgieni au dus miturile istorice foarte departe, considerând că georgiana este una dintre primele limbi vorbite.[43] Miturile istorico lingvistice nu lipsesc nici din Abhazia. Astfel, unii autori pun accentul pe vechimea poporului abhaz.[44]

Problema Abhaziei și Osetiei de Sud

Există clar o dispută între Georgia și cele două republici separatiste. După 1991, cele

două regiuni își exprimă clar dorința de separare sau de autonomie extinsă, dar care însemna tot o separare de facto. În fapt, până la războiul din 2008, cele două erau separate de Georgia, existând o influență mai mare rusă (de exemplu prin acordarea de pașapoarte rusești[45]). Din punct de vedere istoric, problema este complexă. De altfel, toate cele trei popoare mai ales au o istorie statală veche. Primele referințe la populațiile protogeorgiene sunt încă din Antichitate. Perioada de maximă expansiune a fost în secolele XI, XII, pentru ca apoi la 1500 Georgia să ceară suzeranitatea rusă.

După cum se poate vedea, istoria Georgiei este foarte complexă. Rolul istoricului ar fi determinarea echidistantă a populațiilor care au locuit pe aceste teritorii. Pe de altă parte avem de-a face cu un fapt istoric recent cert. Abhazia si Osetia nu au dorit să facă parte din statul georgian din anii 90 până în momentul actual.

Din punct de vedere al situației internaționale a Georgiei, avem de-a face cu vechea confruntare dintre idealism și realism (dintre legea internațională, și legea celui mai puternic). Din punct de vedere internațional cele doua regiuni aparțineau Georgiei, însă ele au refuzat această apartenență, iar Rusia le-a sprijinit. La fel de important în anii 90, Georgia a fost pacificată și prin prezența trupelor rusești.

În perioada postcomunistă a mai existat în sud vest o altă regiune separatistă, Samagrelo.[46] În anii ce au urmat, deși aceasta făcea parte nominal din Georgia, a fost condusă separat. Acest fapt este reprezentativ pentru incapacitatea Georgiei de a-și exercita influența asupra unor regiuni și mai ales pentru dorința de autonomie sau chiar independență a acestor regiuni.

Pe de altă parte, vecinii Georgiei (celelalte membre ale Republicii Transcaucaziene din 1918) au propriile probleme legate mai ales de Nagorno-Karabah.[47] Realitatea politică, economică și socială sovietică a acționat ca un liant (deseori prin forță) vis a vis de zona Caucazului (și nu numai). Practic, toate aceste conflicte înghețate au fost moștenite și prin apartenența la Uniunea Sovietică și prin acțiunile acesteia.

Concluzii

Din fericire, de-a lungul istoriei moderne și contemporane, Georgia și-a păstrat identitatea națională. Mai mult, nivelul educației a crescut.[48] În lucrarea *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia*, afirmam că este vorba de două viziuni diferite, cea occidentală și cea rusă.[49] Ambele sunt caracterizate de conflicte interne (e adevarat că vorbim de două ordini de mărime diferite). Însă putem afirma că Georgia se află în continuare prinsă între Occident și Rusia. Pe de altă parte, războiul din 2008 și cel din Ucraina arată pericolele escaladării unui conflict cu Rusia și sau cu protejații săi. Din acest punct de vedere, Georgia a urmat calea prudenței din 2008 până în ziua de astăzi. Principalele concluzii sunt că Georgia a fost și este prinsă între Occident și Rusia atât din punctul de vedere al relațiilor internaționale, dar și a celor interne din această țară. Pe de altă parte, Georgia a oscilat între a aceste două entități. Saakashvili a fost clar în favoare accelerării integrării în NATO, însă atât puterea regională – Rusia – cât și problema regiunilor separatiste și-au spus cuvântul.

NOTE

1 Encyclopaedia Britannica, Medieval Georgia, http://www.britannica.com/EBchecked/topic/230186/Georgia/44321/Medieval-Georgia, accesat 25.05.2015, Review by George Huxley of David Braund, Georgia in Antiquity, A History of Colchis and Transcaucazian Iberia, 550 BC-AD 562, Hermathena, nr 160, 1996, accesat pe Jstore, 18.05.2015.

2 Nicholas V. Riasanovsky, *O Istorie A Rusiei*, Institutul European Iași, Iași, pp. 169,323.

3 About Georgia: History after the Rose Revolution, http://www.aboutgeorgia.ge/history/index.html?page=13, accesat 01.05.2015.

4 Vladimir Volkov, The Elections in Georgia: An Analysis of Schevardnadze's Victory, 2002, http://www.wsws.org/en/articles/2000/05/geor-m02.html, accesat 21.05.2015.

5 Martin MacCauley, *Russia Since 1914*, Longman, Londra și New York, p.130.

6 Roger Cohen, *Yeltsin Opposes Expansion Of NATO In Eastern Europe*, 1993, http://www.nytimes.com/1993/10/02/world/yeltsin-opposes-expansion-of-nato-in-eastern-europe.html, accesat 2.05.2015.

7 Thomas W. Lippman, *Clinton, Yeltsin Agree on Arms Cuts and NATO*, 1997, http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/summit.htm, accesat 18.05.2015.

8 A se vedea lucrarea Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict On the Political Map of the*

Black Sea? Georgia and Russia., First International Conference on EU and Black Sea Regions,vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, pp.92-105, trupele Georgiene atacă Osetia de Sud iar Rusia va ocupa o parte din Georgia pentru câteva zile. Conform EU, Rusia a avut dreptate sa apere Osetia, nu să ocupe restul Georgiei, Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, p.5, http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_I.pdf, accesat 11.04.2012, pp. 22, 23, 24, Benjamin Bider, 2009 News Report on Russia-Georgia war, EU investigators Debunk Saakashvili's Lies, Spiegel Online, http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,652512,00.html, accesat 11.04.2012.

[9] Irina Kobrinskaya, 2008, *The Black Sea Region In Russia's Current Foreign Policy Paradigm*, Ponars Eurasia Policy Memo No.4, Institute of World Economy and International Relations, Moscow, December 2008, http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/pepm_041.pdf, p.3, accesat 20.05.2013, A se vedea Ioan Dragoș Mateescu, *op.cit.*, pp.92-105; și Ioan Dragoș Mateescu, *The relationship between the United States and Russia regarding the Black Sea Region*, Second International Conference on EU and Black Sea Region, 2013, vol.1, Italian Academic Publishing, 2014, Geopolitical Perspectives and Development, pp.89-115.

[10] Encyclopedia.com, Georgia, http://www.encyclopedia.com/topic/Georgia.aspx, accesat 5.05. 2015.

[11] Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, pp.92-105.

[12] Vladimir Volkov, *The Elections in Georgia: An Analysis of Schevardnadze's Victory*, 2002, http://www.wsws.org/en/articles/2000/05/geor-m02.html, accesat 21.05.2015,și NATO, Prague Summit, 21, 22 November 2002, *Statement by President of Georgia Eduard Schevardnadze at EAPC Summit*, http://www.nato.int/docu/speech/2002/s021122h.htm, accesat 18.05.2015.

[13] Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, p. 5, http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_I.pdf , p.13, accesat 1.04.2012.

[14] Abdrea Guillot, *Greece struggles to address its tax evasion problem*, 2015, http://www.theguardian.com/world/2015/feb/24/greece-collecting-revenue-tax-evasion, accesat 22.05.2015.

[15] Gyorgi Peteri, *Should We Be Really Be Surprised By Where Victor Orban's Hungary is Heading?*, Institute for Human Sciences, http://www.iwm.at/read-listen-watch/transit-online/really-surprised-viktor-orbans-hungary-heading, accesat 22.05.2015, și *Hungary turning Eastwards, Ignoring EU Standarts 'costly'*, http://www.euronews.com/2014/04/03/hungary-turning-eastward-ignoring-eu-standards-costly/, accesat 22.05.2015.

[16] De exemplu, Trading Economics, Italy, Unemployment Rate, 1983-2015, http://www.tradingeconomics.com/italy/unemployment-rate, accesat 18.05.2015.

[17] BBC News, *Iraq Syria: The Islamic State Militant Group*, http://www.bbc.com/news/world-middle-east-24179084, accesat 22.05.2015, Mail Online, *The Islamic State Killing Fields: Terror group releases horrifying video showing drive-by shootings, suicide bombings and dozens of other victims rounded up and executed*, http://www.dailymail.co.uk/news/article-2709433/The-Islamic-State-Killing-Fields-Terror-group-releases-horrifying-video-showing-drive-shootings-suicide-bombings-dozens-victims-rounded-executed.html, accesat 22.05.2015.

[18] Hans Morgenthau, *Politica Între Națiuni, Lupta pentru putere și lupta pentru pace*, Polirom, București, 2007. p. 109.

[19] Anthony Best, Jussi M. Hanhimaki, Josep A. Maiolo, Kirstern E. Schulze, *International History of the Twentieth Century*, Routledge, Oxon, 2004, pp. 288,300 și History, George Kennan sends „long telegram" to State Department, http://www.history.com/this-day-in-history/george-kennan-sends-long-telegram-to-state-department, accesat 25.05.2015.

[20] A se vedea intervențiile militare sovietice din Ungaria și Cehoslovacia și lipsa reacției SUA, Războiul din Coreea, Acordurile de La Helsinki din 1975.

[21] Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, pp.92,93.

[22] Constantin Hlihor, *Geopolitica și Geostrategia în Analiza Relațiilor Internaționale*, Editura Universității de Apărare „Carol I", București, 2005, p. 19.

[23] Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, pp. 92-105.

[24] Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, Eduard Allworth, *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands, The Politics of National Identities,* Routlege, Londra și New York, 2000, pp.53-65.

[25] Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Geor-*

gia and Russia, First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, pp.92-105.

[26] Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, p.5, http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_I.pdf, p.13, accesat 11.05.2012.

[27] Peter Wilby, *Georgia has won the PR war*, The Guardian, 2008 http://www.guardian.co.uk/media/2008/aug/18/pressandpublishing.georgia, accesat 9.04.2012, Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, pp.92-105.

[28] *Ibidem*, p.92.

[29] Shalva Dzidziguri, *Russia-NATO Relations, High Stakes in Russia*, Diplomatic Courier, 2012, http://www.diplomaticourier.com/newsregions/eurozone/283-russia-nato-relations-high-stakes-in-georgia, accesat 21.05.2015, Svante I Cornell, *Is Georgia Sliping Away*, The American Interest, 2014, http://www.the-american-interest.com/2014/11/13/is-georgia-slipping-away/, accesat 21.05.2015, LeksiKa, *Between Ukraine, Georgia: Moves and Countermove*, 2015, http://www.leksika.org/tacticalanalysis/2015/2/5/between-ukraine-georgia-moves-and-countermoves, accesat 25.05.2015, DW, *NATO still a distant prospect for Ukraine, Georgia*, http://www.dw.de/nato-still-a-distant-prospect-for-ukraine-georgia/a-17538225, accesat 25.05.2015.

[30] Tim Marcin, *Russia Hungary Nuclear Deal: Putin says Refusal to Energy Agreement will damage Hungarian Economy*, International Business Times, 2015, http://www.ibtimes.com/russia-hungary-nuclear-deal-putin-says-refusal-energy-agreement-would-damage-1908758, accesat 22.05.2015.

[31] Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia, p. 5, http://www.ceiig.ch/pdf/IIFFMCG_Volume_I.pdf, pp. 14, 15, accesat 11.04.2012.

[32] Charles-Philippe David and Frédéric Ramel, *THE BUSH ADMINISTRATION'S IMAGE OF EUROPE:FROM AMBIVALENCE TO RIGIDITY*, The Journal of Peace Studies, http://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol8_1/David%20and%20Ramel.htm, accesat 29.05.2015.

[33] The Christian Science Monitor Russia-Georgia Conflict, *Why Both Sides Have Valid Points*, August 18, 2008 http://www.csmonitor.com/World/Europe/2008/0819/p12s01-woeu.html, accessed on 12th April 2012, 4.10 p.m., p. 2, Sergei Markedonov, 2010, *Wiki Leaks reopens debate of Russia-Georgia War, in Russia Beyond The Headlines* apud Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions, Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, p.97, nota 49.

[34] Ioan Dragoș Mateescu, Marea Britanie între Uniunea Europeană și Statele Unite, Editura Universității din București, 2014, pp. 63-67.

[35] Pierre Emanuel Thomann, 2008, *Russia-Georgia, the multipolar world's first war*, La Revue Geopolitique, Défense nationale et sécurité collective, http://www.diploweb.com/Russia-Georgia-the-multipolar.html accesat 12.04.2012

[36] Zbigniew Brzezinski ,1997, *The Grande Chessboard, American Primacy And Its Geostrategic Imperatives*, Basic Books, New York, p.30.

[37] Ioan Dragoș Mateescu, Marea Britanie între Uniunea Europeană și Statele Unite, Editura Universității din București, 2014, p.152.

[38] Ghia Nodia, *Contested Borders in the Caucasus, Political Turmoil in Georgia and the Ethnic Policies of Zviad Gamsakhurdia*, http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/eng/ch0201.htm, accesat 25.05.2015.

[39] BBC News, *Georgia Country-Overview*, http://www.bbc.com/news/world-europe-17301647, accesat 21.05.2015.

[40] Human Rights, Georgia, http://www.hrw.org/europecentral-asia/georgia, accesat 29.05.2015.

[41] Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, Eduard Allworth, *op.cit.*, pp. 53-65.

[42] *Ibidem.*

[43] *Ibidem*, p.179.

[44] *Ibidem*, pp.53-58.

[45] Benjamin Bider, 2009, *News Report on Russia-Georgia war , EU investigators Debunk Saakashvili's Lies*, Spiegel Online, http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,652512,00.html, accesat 11.04.2012.

[46] Kakha Kakhani, *Stories of Samegrelo-Zemo Svaneti*, http://www.oseweb.org/regions/samegrrlo-zemo-svaneti, accesat 25.05.2015.

[47] Graham Smith, *op.cit.*, pp. 50, 51, 52.

[48] *Ibidem*, p.168.

[49] Ioan Dragoș Mateescu, *Another Frozen Conflict on the Political Map of the Black Sea? Georgia and Russia,* First International Conference on EU and Black Sea Regions,Vol. 1, Editura Mineo Giovanni, Bagheria, 2012, Black Sea: History, Diplomacy, Policies and Strategies, p.98.